

Oude beginselen in een nieuwe partij

Soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel in het CDA (1981-1990)

Sam Mulder, S4254570

Masterscriptie Politiek en Parlement

Tweede gelegenheid 15 augustus 2017

Radboud Universiteit

Onder begeleiding van drs. Carla Hoetink

Tweede lezer dr. Harm Kaal

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Definitie beginselen.....	4
De christendemocratische ideologie.....	6
Katholieke oorsprong	8
Het Christen-Democratisch Appèl	9
De rol van Arie Oostlander.....	11
Probleemstelling.....	13
Opzet onderzoek.....	13
Hoofdstuk 1: De crisis van de verzorgingsstaat	16
Aanvang van het debat in de <i>CDV</i>	16
De economische crisis en de verzorgingsstaat	17
Christendemocratische bijdrage aan de problematiek	19
Conclusie	20
Hoofdstuk 2: De verzorgingsmaatschappij	22
Beginselpolitiek.....	22
Het beginsel gespreide verantwoordelijkheid.....	23
Een visie op mens, maatschappij en staat.....	25
Uitwerking van de visie in een sectorale indeling van de maatschappij	27
Het appèl op de verantwoordelijkheid van de samenleving.	30
Conclusie	31
Hoofdstuk 3: Het belang van traditie.....	33
Liberalisme en socialisme	33
Traditie als legitimatie.....	35
Het subsidiariteitsbeginsel.....	36
Conclusie	38
Conclusie.....	39
Literatuur.....	42
Bronnen	43

Inleiding

‘Wie stelt dat het principe van de soevereiniteit lang een richtsnoer 'is geweest' en wie de emancipatie die Kuiper ook tegenover de kerken voorstond niet begrijpt die heeft het contact met de politieke werkelijkheid verloren!’¹

Deze uitspraak deed Arie Oostlander, directeur van het Wetenschappelijk Instituut (WI) van het Christen Democratisch Appèl (CDA), in 1987 in de *Christen Democratische Verkenningen (CDV)*, een maandelijks wetenschappelijke publicatie van het CDA. Het artikel waarin hij de uitspraak deed ging over de bruikbaarheid van het gedachtegoed van Kuiper in 1987. Bepaalde ideeën die hun oorsprong vonden bij Kuiper, voornamelijk het protestantse beginsel van soevereiniteit in eigen kring, waren volgens hem actueler dan ooit. Eerder dat jaar, tevens in de *CDV*, deed hij nog een boude uitspraak, ditmaal ook over het katholieke beginsel van subsidiariteit: ‘In Nederland zijn de begrippen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring (structuurbegrippen) veel belangrijker dan elders.’² Met ‘elders’ doelde Oostlander voornamelijk op de Zuid- en West-Europese landen met een christendemocratische partij. De Nederlandse christendemocratie vormde een uitzondering door de omgang met tradities en specifiek de beginselen die actueel en levend waren binnen de beginselpolitiek van het CDA, waar dat in andere Europese christendemocratische partijen minder het geval was.

De beginselen speelden een rol in de verhoudingen tussen staat en maatschappij die het CDA voorstond, ofwel in de maatschappelijke structuur. Hierbij zou vooral de maatschappij meer verantwoordelijkheden terug moeten krijgen, gespreid over de pluriforme organisatievormen die in de samenleving bestonden. Dit idee, de verzorgingsmaatschappij genaamd, kwam voort uit dat wat in beide beginselen terug te vinden was: de mens als drager van verantwoordelijkheid, waardoor hij of zij zich kon ontwikkelen. Het dragen van verantwoordelijkheid was een recht en plicht van de burger en dit diende de overheid te respecteren. De beginselen gaven met de idee van spreiding van verantwoordelijkheid een gewenste maatschappijstructuur aan, maar bevatten ook een opvatting over de mens en een begrenzing van de staatstaak.

De visie van het CDA was onder andere een reactie op de economische crisis waarin Nederland, en de wereld, zich in de jaren tachtig bevond. Deze crisis vond haar oorsprong in de jaren zeventig en had meerdere oorzaken, waaronder het complexer worden van de maatschappij en globalisering. Hierdoor werden maatschappelijke, economische en sociale ontwikkelingen steeds moeilijker te voorspellen. De staat bleek niet te kunnen anticiperen op de snelle veranderingen, haar sociale voorzieningen waren niet berekend op de belasting die zij te voorduren kreeg en plannen als volledige werkgelegenheid bleken niet langer haalbaar.³

¹ Arie Oostlander, ‘Kuiper en de bruikbaarheid van de traditie’, *Christen Democratische Verkenningen* 12/87 (1987) 538-542, alhier 540.

² Arie Oostlander, ‘Het CDA en de erfenis van de doorbraak’, *Christen Democratische Verkenningen* 9/87 (1987) 214-219, alhier 215.

³ Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Den Haag, 2011) 150-151.

Het CDA kwam daarnaast met een christendemocratische analyse van de crisis waarin het constateerde dat de staat te veel taken op zich had genomen en hiermee de eigen verantwoordelijkheid en de rechten van de burger had geschonden. Dit had als gevolg gehad dat de burger ook haar plichten aan de staat had overgedragen waardoor zij, volgens de christendemocratische opvatting, afhankelijk was geworden. Nu was dit geen probleem geweest zolang de economische groei aanhield en de staat de taken die zij op zich had genomen kon vervullen, maar dit bleek niet langer het geval.⁴

De oplossing waar het CDA in de loop van de jaren tachtig mee kwam was die van een nieuwe verhouding tussen maatschappij en staat. Bij deze oplossing speelde het protestantse beginsel soevereiniteit in eigen kring en het katholieke subsidiariteitsbeginsel een rol. Deze twee beginselen vonden hun oorsprong in de negentiende eeuw en waren in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw onderdeel geweest van de ideologieën van de gereformeerde Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Katholieke Volkspartij (KVP). Dat deze beginselen eind twintigste eeuw weer opdoken in de plannen van het CDA was opmerkelijk. Dit gezien de geconstateerde breuk in christendemocratische denken in Nederland rond de jaren zestig, waarbij de beginselen in onbruik raakten. Het CDA nam bij haar oprichting in 1980 nieuwe beginselen op in haar *program van uitgangspunten*.⁵ In de rapporten en programma's die in de onderzochte periode werden gepubliceerd kwamen het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel niet meer voor, maar zij waren wel terug te vinden in artikelen van de *CDV*, verschillende wetenschappelijke publicaties en een aantal redes gegeven door politici van het CDA.

Dit onderzoek zal zich richten op het gebruik van het beginsel soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel in de eerste tien jaar na het ontstaan van het CDA. Duidelijk zal worden dat de beginselen, naast een antwoord op de internationale economische crisis, ook antwoord boden op de specifieke partijpolitieke situatie waarin het CDA zich na haar ontstaan bevond.

Definitie beginselen

Om te begrijpen wat de functie van de beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel waren in de ideologie van het CDA, is een beknopte definitie en een uiteenzetting van de herkomst van de beginselen van belang.

Er zijn meerdere definities van de beginselen in omloop, maar het gaat de omvang van dit onderzoek te buiten om er meer weer te geven. Theoloog Willem Banning en filosoof Henk Woldering geven in *Hedendaagse sociale bewegingen* een goed beeld van 'soevereiniteit in eigen kring' als belangrijk beginsel binnen de calvinistische ideologie.⁶ Volgens hen zou het met name Abraham Kuyper zijn, oprichter van de ARP, die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een calvinistische

⁴ Alfons Dolle, De zieke staat en de noodzaak van een christendemocratische staatsleer, *Christendemocratische verkenningen* 4/83 (1983)191-201.

⁵ CDA, Program van uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl (Den Haag, 1980).

⁶ Willem Banning en Henk Woldering, *Hedendaagse sociale bewegingen* (13e druk; Houten, 1998).

staatkundige en maatschappelijke opvatting zou vormgeven. Een van zijn centrale leerstukken was het idee van ‘soevereiniteit in eigen kring’. God was volgens Kuyper de enige soeverein en hij had de wereld geschapen in een bepaalde orde die het leven indeelde in kringen. Elke kring had een eigen soevereiniteit en een eigen levenswet waar zij aan gehoorzaamde. De staat was slechts een kring en stond niet boven die van bijvoorbeeld het onderwijs. Met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wilde Kuyper staatsinmenging in bepaalde sectoren voorkomen of beperken. Op grond van dit beginsel spoorde calvinisten maatschappelijke groepen aan om zichzelf te organiseren om zo het beste recht te doen aan hun aard (de levenswet). Dit wordt volgens Banning en Woldering ook wel een corporatieve ordening van onderop genoemd. Kuyper zou volgens hen de staat een drievoudige roeping toedichten: het voorkomen van botsingen tussen kringen en het bewaken van de grenzen, het beschermen van het individu en de zwakkeren in de samenleving tegen misbruik van overmacht en het innen van belasting om de staat in stand te houden.

Het subsidiariteitsbeginsel was de katholieke tegenhanger van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en werd in Nederland voornamelijk door de RSKP en later de KVP gebruikt. Een goede definitie van het beginsel kan gevonden worden in het artikel *Subsidiarity's Roots and History: Some Observations* geschreven door filosoof John Finnis.⁷ Hij ziet het beginsel als een verdere ontwikkeling van het politieke denken van Aristoteles. Verschillende filosofen, waaronder Thomas van Aquino, hadden, volgens hem, het idee gebruikt. Paus Pius XI (1922-1939) introduceerde het beginsel bij naam in zijn encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931. Volgens Finnis was het subsidiariteitsbeginsel er een van gerechtigheid. Het stelt dat wanneer mensen, voor het bereik van een bepaald doel, zelf het initiatief nemen om zich uit vrije wil te verenigen en eigen creativiteit en inspanning gebruiken, ze zelfredzamer worden. Het bereiken van doelen en het zelfredzamer maken van de burger zou de juiste functie zijn van het organiseren van groepen in de samenleving. Door organisatievormen zo klein mogelijk te houden bleven besluitvorming en uitvoering dicht bij elkaar en vergrootte dit de zelfredzaamheid van de betrokkenen. Hieruit voort kwam het idee dat het onrechtvaardig zou zijn wanneer ‘hogere’ overheidsniveaus de soevereiniteit en zelfredzaamheid van lagere niveaus zouden schenden. Door het erkennen van verschillende, zich verticaal tot elkaar verhoudende, niveaus was het beginsel hiërarchisch van aard. Belangrijk is hier dat subsidiariteit geen eenduidig toepasbare regel was, maar altijd was gebonden aan de context en intenties van betrokkenen. Het subsidiariteitsbeginsel zou nooit op zichzelf genomen moet worden, maar bevond zich in een matrix van andere morele oordelen over het welzijn van degene die beïnvloed werd door het handelen, of het gebrek hieraan. Daarnaast sloot het op geen enkel niveau handelen uit om onrecht te voorkomen of de zwakkeren te beschermen.⁸

Beide beginselen vonden hun oorsprong en initiële in twee verschillende religieuze en politieke tradities. Toch waren zij beide terug te vinden in de christendemocratische ideologie van het CDA van

⁷ John Finnis, ‘Subsidiarity’s Roots and History: Some Observations’, *American journal of jurisprudence* 61:1 (2016) 133-141.

⁸ John Finnis, ‘Subsidiarity’s Roots and History: Some Observations’, *American journal of jurisprudence* 61:1 (2016) 133-141, alhier 134.

de jaren tachtig. Aan de hand van de literatuur omtrent de christendemocratische ideologie en het CDA zal een verklaring worden gezocht voor het opduiken van de beginselen in de ideologie van het CDA.

De christendemocratische ideologie

De Britse politicoloog Michael Freeden is een van de meest vooraanstaande wetenschappers in het onderzoek naar ideologieën. In meerdere werken heeft hij uiteengezet hoe het onderzoek omtrent ideologieën zich sinds de negentiende eeuw heeft ontwikkeld. Ideologie zou als term in het leven zijn geroepen om te verwijzen naar de studie of wetenschap van ideeën. Toch zou het tot ver in de twintigste eeuw een bijna tegenovergestelde betekenis toegedicht krijgen als een instrument van totalitaire verleiding en een alomvattend systeem van ideeën dat gebaseerd was op een enkele waarheid. Ideologie zou nog in de jaren zeventig als tegenhanger van wetenschap en geldige kennis worden gezien. Onderzoek naar ideologieën werd daarom lang ondergewaardeerd omdat het zich zou richten op een minderwaardige vorm van denken. Daarnaast werd het imago van het onderzoeksveld geschaad doordat wetenschappers die zich bezig hielden met het onderwerp vaak een bepaalde ideologie aanhingen en werden ze hierdoor beïnvloed in hun onderzoek.⁹

Pas vanaf de jaren tachtig zou onderzoek naar ideologieën volgens Freeden langzaam geherwaardeerd worden als de studie naar aanzienlijke, concrete formaties van ideeën die van belang zijn voor en in de maatschappij. Ideologieën zijn volgens hem sociale producten die visies op de wereld samenbrengen en collectieve actie mogelijk maakt om doelen te bereiken of te verhinderen. Al het politieke denken neemt volgens hem de vorm van een ideologie aan, omdat patronen en combinaties van politieke concepten ons begrip van politiek definieert. Verschillende patronen en configuraties zijn met elkaar in strijd om onze steun te verwerven en controle te krijgen over de politiek.¹⁰

De bovenstaande definitie moet volgens Freeden niet te rigide gehanteerd worden, omdat ideologieën volgens hem in veel verschillende vormen kunnen voorkomen. Zowel de vorm als de inhoud van een ideologie wordt beïnvloed door ruimtelijke en temporale invloeden. Een ideologie is hierdoor niet statisch, maar kan per plaats verschillen en zich in de tijd ontwikkelen. Anders gezegd: de (historische) context waarin een ideologie zich bevindt heeft invloed op de ontwikkeling er van. Een politieke partij kan een onderdeel van de context vormen. Zij zijn volgens Freeden niet de oorsprong van ideologieën, maar eerder dragers of verspreiders. Partijen kunnen bijdragen aan de publiciteit en het gewicht van een bepaalde variant van een ideologische familie en tot op zekere hoogte bijdragen aan en richting geven aan haar ontwikkeling.¹¹

Een ideologie wordt dus in het algemeen beïnvloed door contextactoren, maar wanneer men naar ideologie binnen een politieke partij kijkt is deze ook onderhevig aan partijpolitieke context

⁹ Michael Freeden, 'Ideology and political theory', *Journal of political ideologies* 1 (2006) 3-22, alhier 6-10.

¹⁰ Freeden, 'Ideology', 13-16.

¹¹ Ibidem, 17-19.

factoren. Een partij past een ideologie aan, al dan niet bewust, aan haar specifieke noden. Het zijn bijvoorbeeld de nationale en partijpolitieke context die voor variatie in de ontwikkeling van ideologieën kunnen zorgen.

De ideologie van het CDA was een variant van de christendemocratische ideologische familie. Politicoloog Ronald Irving was in 1979 één van de eerste wetenschappers die systematisch onderzoek naar deed naar de christendemocratische ideologie.¹² De onderscheidende kernprincipes van de christendemocratie waren volgens hem de christelijke toewijding aan mensenrechten, liberaal democratische waarden en het overbruggen van internationale- en klassenverschillen. Voortbordurend op bovenstaande studie stelden politicologen Stasis Kalyvas en Kees van Kersbergen in 2010 dat de christendemocratie gekarakteriseerd werd door twee kernkwaliteiten: ze had het vermogen om heterogene groepen binnen haar gelederen te accommoderen en wist tegelijkertijd haar christelijke karakter af te zwakken. Partijen trachtten intern de pluriformiteit van de maatschappij te reflecteren. Om met deze verschillen om te gaan moesten zij goed zijn in het in het gebruik van de politiek van mediatie. Christendemocratische partijen zijn, vanwege het bovenstaande, weleens gekarakteriseerd als *catch-all* partij *avant la lettre*.¹³ Het christelijke element was het bindmiddel die de heterogeniteit binnen de partij bijeen hield. Door het christelijke te vervormen tot een meer humanitair gedachtengoed wisten christendemocratische partijen ook niet-christenen aan zich te binden. Het verwateren van de christelijke identiteit was een precaire act, waarbij seculiere aantrekkingskracht niet ten koste mocht gaan van de religieuze achterban, aldus Kalyvas en Kersbergen.

De bovenstaande definitie van de christendemocratie is totaal los van de context. De balans tussen christenen en niet-christenen is een constante binnen de ideologische familie van de christendemocratie. In deze balans lijken christenen en niet-christenen twee homogene groepen, maar dit is lang niet altijd het geval. Het christendom kent vele verschillende denominaties die in verschillende verhoudingen op nationale niveaus voorkomen en deze verhoudingen kunnen invloed hebben op de ontwikkeling van de christendemocratie in een land.

De ontwikkeling van de christendemocratie is van belang, omdat de partijen waarin het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel oorspronkelijk hun gebruik hadden door een aantal wetenschappers niet als christendemocratisch gezien worden. De ontwikkeling naar een christendemocratische partij had volgens deze auteurs invloed op het gebruik van de beginselen en is hierdoor van belang voor dit onderzoek.

¹² Ronald Irving, *The Christian Democratic Parties of Western Europe* (London, 1979).

¹³ Catch-all partij is een politicologische categorie voor politieke partijen die een breed en divers deel van het electoraat aan zich probeerde te binden. Deze partijvorm kwam op in het naoorlogse Europa en was de opvolger van de vroeg twintigste-eeuwse massapartij die zich op een specifiek deel van het electoraat richtte; Stasis Kalivas en Kees van Kersbergen, 'Christian Democracy', *Annu. Rev. Polit. Sci.* 13 (2010) 183-209.

Katholieke oorsprong

De opkomst van de christendemocratie wordt vaak na de Tweede Wereldoorlog geplaatst in landen waar het katholicisme de dominante godsdienst was. In het onderzoek naar de christendemocratie en haar gedachtegoed zijn vragen rond breuk en continuïteit van denken een terugkerend thema. De discussie in de internationale literatuur richtte zich voornamelijk op de vraag of het christendemocratische denken al een rol speelde in de vooroorlogse katholieke politieke partijen.¹⁴ Politicologe Caroline Warner zag in *Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe* uit 2000, waarin ze de relatie van de katholieke kerk met de politiek analyseerde, de christendemocratie als een brede ideologie, met een veelheid aan strategieën en interpretaties.¹⁵ Ze verdeelde christendemocratische partijen in drie stromingen. Op de eerste plaats waren er integralistische partijen die de democratie alleen accepteerden binnen een christelijke staat. Daarnaast waren er atomistische partijen die erg veelzijdig waren van ideologie en veel waarde hechtten aan de scheiding van kerk en staat. Als laatste noemde ze de linkse partijen die voornamelijk pleitten voor gelijkheid. Met deze brede definitie van de christelijk denken was het mogelijk om een continuïteit te zien tussen het katholieke denken in het interbellum en de latere christendemocratie. Historici waarschuwden voor een teleologische visie op het ontstaan van de christendemocratie. Zo wees historicus Erik Conway er op dat, voor het ontstaan van de christendemocratie in het naoorlogse Europa, een radicale breuk nodig was met haar antikapitalistische, antidemocratische en sociaalkatholieke verleden. Hij achtte aandacht voor de lange voorgeschiedenis van de christendemocratie dan ook niet slecht, maar haar ontstaan zou altijd geplaatst moeten worden in het naoorlogse Europa. De Tweede Wereldoorlog zou een internationaal breukmoment in het christelijke politieke denken vormen.¹⁶

Katholiek historicus Johan Bornewasser leverde in *Denkbeelden over de christen-democratie in katholiek Nederland*, geschreven in 1994, een Nederlandse bijdrage aan het internationale debat door de christendemocratie in Nederland als stroming binnen de bredere katholieke politiek terug te traceren tot Herman Schaepman (1844-1903).¹⁷ Deze priester-politicus sprak volgens Bornewasser, onder invloed van eerdere Franse en Belgische denkers, al aan het eind van de negentiende eeuw over een christendemocratisch ideaal. Het christendemocratische denken zou binnen de Rooms-Katholieke Staatspartij (1926-1945) en haar naoorlogse opvolger KVP (1945-1980) al aanwezig zijn, al werd het nooit concreet uitgesproken. Nederlandse katholieken zouden in de jaren vijftig via de EVP voor het eerst expliciet in contact komen met christendemocratische idealen, wat het idee vooral een internationaal karakter gaf.¹⁸ Dit veranderde in de jaren zestig toen de KVP, onder invloed van haar

¹⁴ Kalivas en Van kersbergen, 'Christian Democracy', 183-209.

¹⁵ Caroline Warner, *Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe* (Princeton, 2000).

¹⁶ Martin Conway, 'The age of Christian democracy: the frontiers of success and failure' in: Thomas Kselman en Joseph Buttigieg eds., *European Christian Democracies: Historical Legacies and Comparative Perspectives* (Notre Dame, 2003) 43-67.

¹⁷ Johan Bornewasser, 'Denkbeelden over de christen-democratie in katholiek Nederland', *Trajecta* 3 (1994) 121-154.

¹⁸ Vanaf het *Verdrag van Rome* (1957) kende de Europese Economische Gemeenschap (EEG) een volksvertegenwoordiging met de naam het Europese Parlement (EP). De parlementariërs van het EP waren, tot 1979, vertegenwoordigers van hun nationale parlementen en

jongerenpartij, toenadering zocht tot de andere christelijke partijen. In de idealen voor politieke toenadering tot de protestanten zou een expliciet christendemocratisch streven worden uitgesproken. Bornewasser nam hiermee een middenpositie in het debat in, door een continue christendemocratische stroming bloot te leggen binnen het katholieke denken vanaf de laat negentiende eeuw, maar stelde wel dat deze pas na de oorlog expliciet zichtbaar werd in het toenaderingstreven tot de protestanten.¹⁹

Het Christen-Democratisch Appèl

Nederland vormde, samen met onder andere de Scandinavische landen, een van de uitzonderingen op de louter katholieke oorsprong van de christendemocratie. In Nederland waren er naast katholieke KVP ook de gereformeerde ARP (1873-1980) en de hervormde Christen-historische Uni (CHU)(1903-1980), die zouden fuseren tot het CDA (1980). Bornewasser had gesteld dat de christendemocratie in Nederland impliciet al in katholieke partijen had bestaan voor de toenadering en samenwerking tussen protestanten en katholieken in de jaren zestig. Hij zou in aanvaring komen met andere historici die, zoals hieronder duidelijk zal worden, een ideologische breuk zagen bij de KVP en ook de ARP.

Onder andere historicus Jacques Bosmans stelde in 1986, in *Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973*, dat ontzuiling en deconfessionalisering de katholieke kiezer hadden beïnvloed. De veranderende functie van ideologieën en de betekenis die zij verloren voor politieke partijen was volgens hem van groot belang geweest.²⁰ Voorheen functioneerde de sociale leer, als onderdeel van de ideologie, binnen katholieke partijen als een context waarbinnen politiek handelen verdedigd, verklaard en aanvaard kon worden. Encyclieken als het *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo* (1931) werden bewierookt als het richtsnoer naar een gesolidariseerde christelijke samenleving. De algehele trend was dat, vanaf de jaren zestig, politiek steeds formeler en ideologieën steeds wetenschappelijker werden. Het gevolg was dat grote partijen, vanaf de jaren zeventig, niet langer grote einddoelen schetsten omdat deze moeilijk te onderbouwen waren. Ook het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel konden in de nieuwe politiek volgens Bosmans niet meer mee, iets dat tot uiting kwam toen het beleid, dat de beginselen inspireerden, faalde.

Historicus Rutger Zwart zou in 1996 de veranderende omgang met ideologieën door de ARP en de KVP verder uit diepen in zijn proefschrift '*Gods wil in Nederland*': *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*.²¹ Hij stelde dat de toenadering tussen de christelijke partijen pas mogelijk was nadat de ARP en KVP hun oude confessionele denken, dat een directe koppeling tussen

verenigde zich op Europees niveau in fracties. In de christendemocratische fractie, vanaf 1976 de Europese Volkspartij (EVP), bevonden zich vertegenwoordigers van alle drie de fusiepartijen. Op dit niveau kwam kreeg de christendemocratische samenwerking dus vorm. Zie voor een uitgebreide geschiedenis van de Europese integratie geschiedenis bijvoorbeeld: Wim van Meurs et. al., *Europa in alle staten: Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Nijmegen 2013).

¹⁹ Johan Bornewasser, 'Denkbeelden over de christen-democratie in katholiek Nederland', *Trajecta* 3 (1994) 121-154, alhier 150-151.

²⁰ Jacques Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973', *Low Countries Historical Review* 101:1 (1986) 21-37.

²¹ Rutger Zwart, '*Gods wil in Nederland*'. *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen, 1996).

denominatie en politiek veronderstelden, loslieten. Hier zou een specifiek Nederlands breukmoment liggen in het christelijke politieke denken. Toch zouden de toenadering en de fusie, ondanks de ideologische breuk die een aantal obstakels wegnam, gepaard zijn gegaan met een de nodige discussies. Het was niet het ideologisch levensbeschouwelijke dat het geschilpunt vormde. Waar de hoofdrolspelers in wezen omheen draaiden was de partijpolitieke koers. Traditioneel namen de christelijke partijen een centrumpositie in, maar de linkse vleugels van zowel de ARP als KVP hoopten op een partij met een meer progressief karakter.

Het verschil van mening over breuk of continuïteit werd erg serieus genomen. Dit blijkt ook uit de confrontatie waartoe het leidde. De controverse was zo groot dat de Volkskrant er een artikel aan wijdde waarin de nadruk werd gelegd op de religieuze achtergronden van de auteurs. Zowel Bosmans als Bornewasser waren betrokken bij de promotie van Zwart. De katholieke Bornewasser zou het proefschrift van de gereformeerde Zwart hebben afgewezen. Zwart zou karikaturale elementen hebben verwerkt in zijn beschrijving van het katholieke politieke denken. Deze kritiek wilde Bornewasser echter niet op schrift stellen en volgens Zwart kon de katholieke historicus het gewoonweg niet hebben dat er een verschil van mening tussen hen bestond. Het proefschrift vond onveranderd toch doorgang, maar de confrontatie toonde wel hoe gevoelig het onderwerp lag. De confrontatie zou er één kunnen zijn geweest tussen de oude generatie wetenschappers, die beïnvloed zouden zijn door hun eigen ideologische voorkeur, en een nieuwe generatie. Later in dit onderzoek zal duidelijk worden dat men binnen het CDA, net als Bornewasser, veel waarde hechtte aan het idee van continuïteit.²²

Als de breukthese van Bosmans en Zwart voor waar aangenomen wordt, dan heeft dit implicaties voor het onderzoek naar de ideologie van het CDA in de jaren tachtig. Bosmans stelde dat de voorlopers van het CDA gebroken waren met grote ideologische einddoelen en er een formelere vorm van ideologie ontstond in de jaren zestig waarin de beginselen ook hun functie verloren. Als dit het geval was, dan reist de vraag welke functie de beginselen dan hadden in de jaren tachtig. Interessant is dat beide auteurs electorale veranderingen en partijpolitieke overwegingen als belangrijke factoren meenamen bij de ideologische veranderingen. Het CDA zou in 1980 officieel fuseren en dit zou een nieuwe partijpolitieke invloed op haar ideologische ontwikkeling kunnen zijn geweest.

Over de ontwikkeling van de ideologie van het CDA na de fusie is nog weinig wetenschappelijke literatuur. Zwart besprak aan het einde van zijn proefschrift kort de ideologie van de partij na de fusie, die volgens hem in ontwikkeling niet stil zou hebben gestaan. Het WI voor het CDA zou volgens hem, door de publicatie van een aantal rapporten in de loop van de jaren tachtig, gewerkt hebben aan een nieuwe grondslag waarin de begrippen 'publieke gerechtigheid', 'solidariteit', 'gespreide verantwoordelijkheid' en 'rentmeesterschap' centraal stonden. Ook stelt Zwart dat de CDA-ideologen de continuïteit met het verleden probeerden te bewaren. Hij zegt hierover:

²² 'Proefschrift over CDA afgekeurd door r.k. historici', *Volkskrant* (30 januari 1996) <<http://www.volkskrant.nl/archief/proefschrift-over-cda-afgekeurd-door-r-k-historici~a421506/>> [geraadpleegd op 11-07-2017].

‘[z]o werd het beginsel van de gespreide verantwoordelijkheid gepresenteerd als een synthese van het katholieke subsidiariteitsbeginsel en het antirevolutionaire beginsel van de soevereiniteit in eigen kring.’²³

Vooraf uit het gebruik van het woord ‘gepresenteerd’ blijkt dat Zwart de synthese en de continuïteit in twijfel trok. Zwart deed deze uitspraak aan het eind van zijn proefschrift en onderbouwde deze verder niet.

Gerard van Wissen gaf in zijn proefschrift *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economische leven* uit 1982 meer inzicht in de beginselen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit in de ideologie van het CDA.²⁴ Zoals de titel doet vermoeden richtte Van Wissen zich vooral op de rol van de staat en liet hij zien hoe de beginselen in hun desbetreffende partijen een functie hadden. Hij besteedde de laatste drie hoofdstukken van zijn proefschrift aan het CDA, haar grondslag en haar beginselen en plaatste die in een bredere visie van mens en maatschappij. Het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid was volgens hem opgenomen in het *Program van uitgangpunten* waarin de politieke overtuiging officieel was neergelegd. De synthese waar Zwart later van zou spreken vond plaats in het CDA rapport *Grondslag en politiek handelen* uit 1978, zo laat Van Wissen zien. Het gemeenschappelijke van de beginselen zou de intentie van het spreiden van verantwoordelijkheden zijn. Volgens Zwart was de invloed van de fusie een op de ideologie van het CDA een zoektocht naar ideologische continuïteit door middel van een synthese van beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel. Van Wissen liet zien dat het de gemeenschappelijke intentie van de twee beginselen was die werd opgenomen in het nieuwe beginsel. Echter werd het voortleven van de twee beginselen buiten de synthese in geen van beide proefschriften niet besproken.

De rol van Arie Oostlander

Het was WI-directeur Arie Oostlander die eind jaren tachtig had gesproken over het belang van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel in Nederland. Het ideologisch debat vond zijn weerslag op de pagina's van de *CDV*, maar werd in wezen gevoerd tussen personen. Oostlander was volgens de literatuur een van de belangrijkste actoren in deze debatten en leverde een grote bijdrage aan de ontwikkeling van de ideologie van het CDA na de fusie.

Vrij Nederland publiceerde in 2006, in aanloop naar de verkiezingen van dat jaar, een reeks artikelen die een profiel schetste van, op dat moment minister-president, Jan-Peter Balkenende. Journalist Marcel ten Hooven schreef het vijfde deel uit de reeks waarin de tijd (1984-1998) van Balkenende als werknemer van het WI aan bod kwam.²⁵ Hij typeerde in dit artikel de voormalig premier

²³ Zwart, *'Gods wil in Nederland'*, 257.

²⁴ Gerard van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal economisch leven* (Amsterdam, 1982).

²⁵ Marcel ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenende deel 5:ideoloog tegen de verzorgingsstaat', *Vrij Nederland* 67:6 (2006).

als een ideoloog en Kuyperiaan, die samen met onder anderen de WI-directeur Arie Oostlander, de gereformeerde Kees Klop, de Nederlands hervormde Ab Klink, de katholieke Yvonne Timmerman-Buck en de katholieke Theo Brinkel vanaf 1984 werkte aan een nieuwe ideologie voor het CDA. Zij zouden de, door de vernieuwingsstorm vanaf de jaren zestig in onbruik geraakte, beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring weer nieuw leven inblazen. Vooral de sfeer en de werkwijze binnen het instituut worden in dit artikel goed belicht aan de hand van interviews met de werknemers uit deze tijd. Binnen het WI zou volgens Brinkel het gevoel leven dat het instituut de (ideologische) voorhoede vormde van de nieuwe partij. Oostlander zou de drijvende kracht zijn van het instituut, hij zou zijn collega's aanmoedigde hun tradities te leren kennen en tegelijkertijd aansturen op een oecumene binnen het instituut en de partij.²⁶ Daarnaast zou hij volgens Klink nog streven naar het missionaire idee van het stichten van Gods rijk op aarde.

Voortbouwend op zijn werk uit 2006, publiceerde Ten Hooven in 2010, als onderdeel van de bundel *De conjunctuur van de macht: het christendemocratisch appèl 1980-2010*, het artikel 'Een machtspartij met idealen'.²⁷ Hierin stelde hij dat de kerngedachten, de vier eerder door Zwart genoemde nieuwe beginselen, van de nieuwe ideologie tot stand waren gekomen uit een overtuiging dat de overheid in de opbouw van de verzorgingsstaat te veel verantwoordelijkheid naar zich toe had getrokken. Oostlander zou hebben aangezet tot het samenweven van de typisch katholieke verticale-ordering met de horizontale-ordering uit de a-hiërarchische protestantse cultuur. Dit weefsel zou de onderbouwing worden voor een kleinere overheid die meer aan haar burgers overliet. De burger moest niet langer afhankelijk zijn van de overheid, maar verantwoordelijkheid nemen voor zichzelf en voor elkaar.

Historicus Dik Verkuil geeft, in *Een positieve grondhouding de geschiedenis van het CDA* uit 1992, een gedetailleerd beeld van de discussies die er binnen het CDA plaatsvonden, ook na haar fusie.²⁸ Hij gebruikt hiervoor een breed pallet aan bronnen, waaronder een groot aantal publicaties in de *CDV* en de door het WI en de partij gepubliceerde rapporten. Interessant is dat hij de terugkeer naar beginselpolitiek als een van de belangrijkste succesfactoren van het CDA in de jaren tachtig aanstipt. Ook hier komt Oostlander als drijvende kracht van de beginselpolitiek naar voren. Oostlander zou in 1982, na de verkiezingsnederlaag, hebben gepleit voor het opstellen en aanscherpen van de beginselen. In 1986, na de verkiezingsoverwinning, zou Oostlander hebben gewaarschuwd voor een te positieve instelling. Deze overwinning was volgens Oostlander te danken aan de persoonlijkheid van premier Lubbers en tijdelijk van aard. Opnieuw pleitte Oostlander voor een nadruk op politieke visie en beginselen, die volgens hem nog niet genoeg ontwikkeld waren.

²⁶ Oecumene is een streven naar eenheid tussen alle christenen.

²⁷ Marcel ten Hooven, 'Een machtspartij met idealen', in: Gerrit Voerman eds., *De conjunctuur van de macht: het christendemocratisch appèl 1980-2010* (Amsterdam 2011).

²⁸ Dik Verkuil, *Een positieve grondhouding: de geschiedenis van het CDA* (Den Haag, 1992).

Probleemstelling

De bovenstaande literatuur over de christendemocratie in Nederland stelt dat de fusiepartijen in de jaren zestig het streven naar een christelijke maatschappij hadden losgelaten. Volgens Bosmans waren de beginselen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit bij de fusiepartijen door hun veranderende ideologie sinds de jaren zestig niet meer functioneel. Ook Ten Hooven sprak over een laag stof waaronder zij, na de vernieuwingsstorm van de jaren vijftig en zestig, zouden zijn geraakt. Halverwege de jaren tachtig zouden de beginselen – met Oostlander als drijvende kracht – nieuw leven ingeblazen zijn in de publicaties van het WI. Verkuil zag in de keuze voor beginselpolitiek door het CDA in de jaren tachtig een verklaring voor haar succes, en ook hier werd Oostlander een centrale rol toegekend. Van Wissen had laten zien dat de gemeenschappelijke intentie van de beginselen na de fusie al waren opgenomen in het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid. Waarom het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel na de fusie buiten de synthese voortbestaan en wat hun functie was, is niet geheel duidelijk. Het verhelderen van de bovenstaande onduidelijkheid is het doel van dit onderzoek en de volgende vraag zal hierin centraal staan:

Welke functie vervulden het katholieke subsidiariteitsbeginsel en het protestantse beginsel van soevereiniteit in eigen kring in de ideologische debatten binnen het CDA in het eerste decennium na de officiële fusie?

Opzet onderzoek

Om deze vraag te beantwoorden is er gekeken naar bronnen die door het WI, tussen 1981 en 1990, gepubliceerd zijn en dan voornamelijk artikelen in de *CDV*. Het WI is gekozen omdat uit literatuur (Zwart, Ten Hooven, Verkuil) bleek dat, onder aansporing van zijn directeur Oostlander, het zich als een ideologische voorhoede ontpopte. De *CDV* was een van de belangrijkste consequente tijdschriften dat door het WI gepubliceerd werd en bood ook ruimte voor auteurs van buiten het instituut. Daarnaast was de *CDV* een van de eerste (wetenschappelijke) tijdschriften binnen het CDA waar auteurs van verschillende gezindte en partijpolitieke achtergronden met elkaar in debat konden gaan.

Zowel Verkuil als Ten Hooven stipten Oostlander aan als belangrijkste ideoloog van het CDA in de jaren tachtig. Er is daarom voor de periode 1981-1990 gekozen, wanneer hij als directeur van het instituut veel publiceerde in de *CDV*. In 1990 was Oostlander weliswaar geen directeur meer van het WI, maar deze jaargang bevat een overzicht van en een reflectie op het eerste decennium na de fusie. Om de selectie van relevante artikelen te maken wordt er in eerste instantie gekeken naar het gebruik van de beginsel van soevereiniteit in eigen en subsidiariteit. Vervolgens zal er, met de hulp van de bestaande literatuur, gekeken worden welke artikelen nog van belang zijn om het debat compleet te maken. Belangrijk zijn vooral de artikelen *Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid* uit 1981

en *De rol van de overheid* uit 1983, waarin meerdere wetenschappers en politici met elkaar in gesprek gingen en daardoor tegenstellingen goed naar voren kwamen. Daarnaast hadden deze gesprekken, met Hans Borstlap als gespreksleider, een directe verbinding met de CDA-commissie ‘politiek in perspectief’ waarvan hij lid was.²⁹ Naast de relevante artikelen in de *CDV* zal er ook gekeken worden naar publicaties, rapporten en redes door belangrijke CDA’ers waarin de beginselen aan bod komen.

Bij de analyse van de bronnen is getracht de ideologische debatten te reconstrueren en de functie van de beginselen, en dan met name het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel, te achterhalen. Om het debat te reconstrueren ging er extra aandacht uit naar verwijzingen naar andere auteurs, artikelen rapporten en redes. Bij het gebruik van de beginselen is er gekeken naar de plaats in het betoog en het punt dat de auteur wilde maken. Vooral rond het gebruik van beginselen is er gezocht naar bruikbare quotes. Omwille van de authenticiteit zijn deze in de spelling en grammatica waarin zij zijn aangetroffen opgenomen in de tekst. Ook is de contextuele informatie van de artikelen meegenomen in de analyse. Zo is er gekeken naar de aard van het artikel zelf met doel, vorm en de rubriek waarin het artikel gecategoriseerd werden door het *CDV* als aandachtspunten. Daarnaast is er getracht een profiel te schetsen van de auteur waarbij de voornamelijk is gelet op beroep en religieuze achtergrond.

De in dit onderzoek gebruikte bronnen laten ook een gedeelte van de partij, en mogelijk het debat, onbelicht. Zo hebben vrijwel alle auteurs in de *CDV* een academische graad, een enkele stagiair daargelaten. Dit betekent dat het onderzoek zich richt op het debat binnen de wetenschappelijke bovenlaag van de partij en wordt een mogelijke discussie aan de ‘basis’ enkel in zeer beperkte mate meegenomen. Dat het blad niet alleen door academici werd gelezen bleek overigens wel uit de klachten over de te moeilijke artikelen, die soms niet te volgen waren voor grote delen van de aanhang van de partij.³⁰ Behalve de leden van de partij blijft de documentatie van kabinetten en de verschillende fracties van het CDA op zowel nationaal, regionaal als lokaal niveau buiten beschouwing zolang deze niet aan bod komen in de gebruikte bronnen. Er zal hierdoor niet direct gekeken worden naar de vertaling van het theoretische debat naar concreet beleid. Zoals eerder vermeld zullen deze aspecten wel aan bod komen wanneer er in de *CDV*, redes en andere publicaties van het WI naar gerefereerd wordt.

Wanneer er in dit onderzoek gesproken wordt over beginselen, dan worden zowel de beginselen die in het *Program van uitgangspunten* werden geïntroduceerd (gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en solidariteit) als het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteitsbeginsel bedoeld. Wanneer er alleen op het beginselen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit wordt gedoeld, wordt er gesproken van oude structuurbeginselen. Hierbij is het van belang dat de oude structuurbeginselen na het rapport *Grondslag en politiek handelen* uit 1978 niet meer genoemd worden in de officiële rapporten en programma’s van het CDA die in de onderzochte periode

²⁹ Hans Borstlap, ‘Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid’, *Christen Democratische Verkenningen* 0/81 (1981) 39-50.; Hans Borstlap, ‘De rol van de overheid’, *Christen Democratische Verkenningen* 5/83 (1983) 220-240.

³⁰ CDA werkgroep Interne partijorganisatie, ‘Appel en weerklank’, *CD-Actueel* Extra editie (1983) 1-31.

werden gepubliceerd. De oude structuurbeginselen vervulden alle functies van beginselen, maar onderscheiden zich in de plaats waar zij werden gebruikt. Daarnaast was er een extra manier waarop zij deze functies vervulden ten opzichte van beginselen in het algemeen, maar dit zal worden uitgelegd. Het is voor de duidelijkheid van het betoog, over de extra manier waarop zij hun functie vervulden, noodzakelijk de oude structuurbeginselen te onderscheiden van beginselen in het algemeen.

De hoofdstukindeling volgt een patroon dat uit de geanalyseerde bronnen naar voren kwam. De publicatie van het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* in 1983 vormde een cesuur in het debat. Van 1981 tot 1983 werd er in de *CDV* een probleem analyse gemaakt van de Nederlandse maatschappij. De probleemanalyse vormde de aanvang van het debat en vormt de kern van het eerste hoofdstuk. De vraag die centraal staat is: Hoe ving het ideologische debat in de *CDV* aan? Vanaf 1983 zou de focus van het debat verschuiven van probleem analyse naar de uitwerking van de oplossing die werd aangedragen in *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*. Deze periode wordt thematische opgedeeld in twee hoofdstukken. De centrale vraag van hoofdstuk twee is: Wat was het antwoord van het CDA op de crisis? Beginselen in het algemeen waren onderdeel van het antwoord van het CDA op de crisis en hun functie zal ook in dit hoofdstuk aanbod komen. In hoofdstuk drie wordt er specifiek gekeken naar de extra manier waarop het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel hun functie vervulden. De vraag die we in dit hoofdstuk centraal stellen is: Op welke extra manier vervulden de oude structuurbeginselen hun functie?

Hoofdstuk 1: De crisis van de verzorgingsstaat

In 1978 riep het partijbestuur van het CDA de commissie ‘politiek in perspectief’ in het leven. Deze commissie had de opdracht om de actualiteit van grondslagen en uitgangspunten te toetsen, de belangrijkste maatschappelijke kwesties en ontwikkelingen voor de jaren tachtig te identificeren en de plaats van het CDA ten opzicht van het socialisme en liberalisme te bepalen.³¹ Zij zou in november 1983 het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* presenteren, dat een verder uitgewerkte mens-, maatschappij- en staatsvisie bevatte, maar ook een uitgebreide probleemanalyse van begin jaren tachtig. De periode tussen de opdracht voor en de presentatie van het rapport werd er binnen het CDA gediscussieerd over de problematiek waar Nederland zich in bevond. Op de problematiek van de jaren tachtig zocht het CDA een antwoord en paste zij haar ideologie aan. Het was een deel van de context die ideologische ontwikkeling beïnvloedde.

Aanvang van het debat in de *CDV*

Omdat dit onderzoek zich richt op het debat in de *CDV*, dat werd opgericht in 1981, zal de nadruk liggen op het debat vanaf dit jaar. Het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid* uit 1978, van de wetenschappelijke bureaus van het KVP, ARP en CHU, was voor veel auteurs een referentiepunt. Het rapport analyseerde de economische problematiek die vanaf de jaren zeventig de kop op stak, die onder andere gekenmerkt werd door een stijgende werkloosheid. In Nederland had eind jaren zeventig het inzicht haar intrede gedaan dat het ontstaan van de economische situatie samenhang met de inrichting van staat en maatschappij. Het was hierdoor niet enkel de economie, maar ook de verhoudingen tussen staat en maatschappij die in de ideologische discussie centraal stonden. Voor de probleemanalyse werden door het *CDV* vooral hoogleraren in de (economische) geschiedenis, filosofie, theologie, economie en staatsrecht gevraagd om bijdragen te leveren door middel van publicaties in het blad.

Deze wetenschappers schreven artikelen, maar bespraken ook de belangrijke publicaties en redes over de thematiek. Daarnaast organiseerde de redactie van de *CDV* een aantal groepsgesprekken waarbij Hans Borstlap, lid van de commissie politiek in perspectief, gespreksleider was. Interessant aan het eerste gesprek in 1981, dat ook wel als de aanvang van de ideologische debat in het blad kan worden gezien, was dat het een kloof blootlegde tussen politici en wetenschappers. Wetenschappers als Henk van Zuthem, hoogleraar bedrijfssociologie, en Dirk Schouten, hoogleraar economische geschiedenis, pleitten voor grote veranderingen in de verhoudingen die neerkwamen op meer verantwoordelijkheid voor de maatschappij. Het was juist de draagkracht in de maatschappij om verantwoordelijkheid te nemen, die volgens hen vereist was om taken over te nemen van de overheid, waar politici sceptisch over waren. De plannen van fractievoorzitter Ruud Lubbers en minister van Sociale Zaken Wil Albeda

³¹ CDA commissie Politiek in perspectief, ‘Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij’, *CD-Actueel* Extra editie (Den Haag, 1983) 32-48.

waren veel concreter gericht op het creëren van werkgelegenheid op basis van ramingen van economische groei. Hierbij gaven ze niet de maatschappij, maar vooral de overheid een grote taak.³² De repliek van de wetenschappers wees op de achterhaaldheid van de plannen van de politici. Die scepsis leidde tot frustraties, bijvoorbeeld bij hoogleraar economische geschiedenis Ad Kolnaar. In zijn optiek had het CDA het antwoord op de economische malaise al sinds 1978 met het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid* in handen gehad en was het trage handelen van politici de oorzaak van de crisis.³³ Beide visies op de belangrijkste kwesties van de jaren tachtig bleven bestaan, al kwam in het rapport *Van verzorgingsmaatschappij naar verzorgingsstaat* vooral de visie van de wetenschappers naar voren.

De economische crisis en de verzorgingsstaat

Hieronder zal de problematiek die zich in de jaren tachtig voor deed, zoals weergegeven door auteurs in de *CDV*, uiteen gezet worden. Omdat uit de probleemanalyse impliciet ook oplossingen spreken is het niet mogelijk het laatste geheel buiten beeld te laten. Veel van de problemen vonden hun oorsprong in de jaren zeventig en veel van de inzichten die aan bod kwamen bestonden al langer voordat zij in de *CDV* genoemd werden. De uiteenzetting is vooral bedoeld als een overzicht van de problematiek en haar complexiteit en beoogt niet een exacte tijdlijn te creëren van de constatering en analyses.

Eind jaren zeventig werd de sociaaleconomische problematiek door velen als het meest dringende politieke topic ervaren en ook het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid* legde hier de nadruk op. Men zou zich zorgen maken over de snel groeiende lonen, de verzadigingsverschijnselen van groeiemarkten, de voortdurende verslechterende concurrentiepositie van het bedrijfsleven en de groeiende werkloosheid. Normaliter zou men naar de overheid kijken voor de oplossing van deze sociaaleconomische problemen, omdat men niet vertrouwd was op het bedrijfsleven om het zelf op te lossen.³⁴ Deze gedachtegang was nog sterk aanwezig bij politici. Dit bleek uit de volgende uitspraak van Albeda in het groepsgesprek: 'Kunnen wij ons nu een regering voorstellen die zegt: het ziet er allemaal zo beroerd uit, dat wij er niet meer uitkomen; het microniveau moet het zelf maar opknappen.'³⁵ De staat bleek echter steeds slechter in staat om de problemen van de maatschappij op te lossen. De oorzaak hiervan lag bij de manier waarop beleid werd gemaakt. Voorspellingen op het gebied van economische groei werden hierbij als uitgangspunt genomen. Deze voorspellingen bleken echter steeds minder betrouwbaar. Dit hing sterk samen met de steeds complexer wordende samenleving. Het doen van betrouwbare voorspellingen over de economische groei werd steeds moeilijker. Dit maakte de CDA-voornemens, zoals het scheppen van 300.000 banen via de gecentraliseerde collectieve sector, volgens onder andere Schouten onmogelijk.³⁶

³² Hans Borstlap, 'Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid', *Christen Democratische Verkenningen* 0/81 (1981) 39-50.

³³ Ad Kolnaar, 'Economische orde en economische politiek of het ontheemde CDA', *Christen Democratische Verkenningen* 9/81, 445-452, 452.

³⁴ Wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU, *Gespreide verantwoordelijkheid* (Den Haag, 1978).

³⁵ Borstlap, 'Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid', 46.

³⁶ Hans Borstlap, 'Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid', 41.

Na de publicatie van *Gespreide verantwoordelijkheid* zou de analyse uit het rapport besproken en uitgebreid worden in een aantal redes en artikelen in de *CDV* en werd vervolgens grotendeels opgenomen in *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*. Naast het feit dat de overheid niet meer in staat was de economische problemen van de eigen tijd op te lossen had haar steeds verder groeiend maatschappelijke alomvattendheid ook een aantal problemen gecreëerd, aldus Tijn Kortmann. Hij analyseerde de problemen van de staat in zijn rede *Elefantiasis – Beschouwingen over een zieke staat*, ter acceptatie van het hoogleraarschap staatsrecht in 1981, die werd besproken in de *CDV*.³⁷ Deze lagen vooral op het vlak van de publiek geregelde sociale zorg. Doordat de staat steeds meer verantwoordelijkheden op zich nam was de burger afhankelijk van de haar geworden. Het opnemen van de economische, maar ook sociale taken had als gevolg dat de overheid traag en ondoelmatig was geworden, met veel gecompliceerde besluitvorming en regelgeving. Daarnaast was de burger geatomiseerd, waardoor haar behoeften individueler waren geworden en hierdoor moeilijker centraal te regelen. De burger was aan de ene kant afhankelijk van de staat geworden, maar aan de andere kant was de overheid steeds slechter in staat zorg te verlenen. Het gevolg hiervan was dat de burger het vertrouwen in de staat verloor, maar vanwege haar afhankelijkheid niet zelf haar problemen op kon lossen. Kortmann noemde dit een verstoring van de balans van recht en macht, waarbij de staat te veel macht, zowel de economische- als de zwaarmacht, naar zicht toe had getrokken. Hierdoor werd het recht van de staat ondermijnd.

De onmacht van de staat en daarmee ook het wantrouwen van de burger werd volgens Kortmann nog eens vergroot door de toename van problemen die de nationale grenzen overschreden. De internationale problematiek werd in *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* in twee categorieën ingedeeld. De eerste categorie was die van vrede en veiligheid. Door de economische recessie zouden de verhoudingen tussen landen op scherp zijn komen te staan, wat kon leiden tot een neiging tot protectionisme. Daarnaast was er de doorlopende Oost en West dichotomie die veroorzaakt werd door de ideologische spanningen en belangentegenstellingen. Dit leidde aan beide kanten tot overbewapening, waarvan de ontwikkeling van modernere en nucleaire wapens de meeste risico's met zich meebrachten. De tweede categorie was de economie, waarin de economische recessie die in Nederland beschreven werd naar het internationale plan werd getild.³⁸ Daarnaast was er de dreiging van de uitputting van energiebronnen en andere grondstoffen en was er oog voor de internationale dimensie van de ecologische problemen. Tegenover deze internationalisering van de problematiek werd in het rapport een stagnatie in de samenwerking op dit niveau gezet, bijvoorbeeld bij de EEG. Problematisch zo stelde het rapport, want 'De werkelijkheid is niet effectief aan te pakken door elk lid van de lidstaten afzonderlijk.'³⁹ De stilstand van de uitbouw van de samenwerking betekende teruggang en bracht een

³⁷ Alfons Dölle, 'De zieke staat en de noodzaak van een christendemocratische staatsleer', *Christendemocratische verkenningen* 4/83 (1983)191-201.

³⁸ CDA, 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', 43-44.

³⁹ CDA, 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', 45.

dreiging van de uitholling van het supranationale niveau met zich mee. Het laatste economische thema waar het rapport zich in internationaal opzicht op richtte was die van de ontwikkelingslanden. Mensen in deze landen hadden geen toegang tot de basisbehoeften en ontwikkelingshulp was vaak moeilijk door het politieke klimaat, vaak in de vorm van een dictatuur, die fundamentele mensenrechten vertraptten.

Alfons Dölle besprak de rede van Kortmann in de *CDV* en reageerde hiermee direct op hem. Emancipatie, de ontzuiling, groeiende consumptiecultuur en verstedelijking hadden volgens hem, naast de groei van de staat, invloed gehad op het ontstaan van de crisis.⁴⁰ De onwenselijke vormen en uitwassen van deze ontwikkelingen werden in het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* vastgelegd als ik-cultuur. Dit was een mentaliteit, ontstaan onder invloed van de bovenstaande ontwikkelingen, van de burger die inhield dat mensen zich egoïstisch opstelde om eigenbelangen te beschermen. Zij gaven hierbij de voorkeur aan protectionistische maatregelen en schroomde misbruik van de collectieve voorzieningen voor eigen gewin niet.⁴¹ Het waren ontwikkelingen in de maatschappij die naast het optreden van de staat aan het ontstaan van de crisis hadden bijgedragen.

Christendemocratische bijdrage aan de problematiek

In de analyse van de problemen van de jaren tachtig werd met de oude structuur beginselen meestal verwezen naar de politiek- en de maatschappijvisie van de ARP en KVP. Dit is bijvoorbeeld te vinden bij hoogleraar economie en overheidsfinanciën Kees Rijnvos:

‘Vrijwel direct na de Tweede Wereldoorlog werd een begin gemaakt met de verwerkelijking van de p.b.o.-gedachte. In protestants-christelijke huize werd deze verdedigd met een beroep op de 'sovereiniteit in eigen kring'; de katholieken baseerden zich daarbij op het subsidiariteitsbeginsel en de socialisten op de functionele decentralisatie.’⁴²

Zijn visie was dat de economische crisis van de jaren dertig het gevolg was van een dominante liberale denkwijze en dat die van de jaren tachtig te danken was aan het socialisme. De christendemocratie had na de oorlog wel geprobeerd haar visie op de maatschappij te verwezenlijken, maar de huidige sociaaleconomische impasse was veroorzaakt door socialisten en hun centralistische en staatgerichte opvattingen.⁴³ Hij zag in de christendemocratische visie hierbij niet als aanstichter van het probleem, al hadden de partijen de crisis ook niet weten te voorkomen.

⁴⁰ Dölle, ‘De zieke staat’, 198.

⁴¹ CDA, ‘Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij’, 32-33.

⁴² Kees Rijnvos, ‘Liberalisme en de sociaaleconomische verhoudingen’, *Christen Democratische Verkenningen* 12/82 (1982) 591-602, alhier 597.

⁴³ Rijnvos, ‘Liberalisme en de sociaaleconomische verhoudingen’, 601.

Hoogleraar staatsrecht Wim Couwenberg en hoogleraar bestuursrecht Pieter de Haan gaven een andere analyse in een, door het *CDV* georganiseerde, discussie over *Modern constitutioneel recht en emancipatie van de mens; een ontwikkelingstheorie van het algemeen staatsrecht*. Dit werk is onderdeel van een drieluik geschreven door de eerst genoemde, waar in 1983 twee delen van waren uitgebracht.⁴⁴ Zij kwamen tot de gezamenlijke conclusie dat de huidige sociale rechtsstaat een compromis vormde van de drie hoofdstromingen binnen het Nederlandse politieke landschap en dat de huidige crisis hiermee ook deels op het conto van het CDA kwam als erfgename van de fusiepartijen. De Haan schetste dit compromis als een balans waarin de uitwassen van welke stroming dan ook onwenselijk was. Ook de uitwassen van het christendemocratische corporatistische denken, het syndicalisme waarbij corporaties de staat overheersten en het fascisme dat het omgekeerde inhield, waren onwenselijk. Hierbij merkte Couwenberg op dat de huidige crisis ook door te sterke corporatistische elementen veroorzaakt was. Hij expliciteert niet waar hij hier op doelde, maar in het eerder genoemde kringgesprek duiden Lubbers en Albeda op de CAO's die volgens hen een onveranderbaar karakter hadden gekregen. Omdat deze zo rigide waren konden bedrijven de lonen niet omlaag brengen of mensen ontslaan en gingen ze door hun constant verslechterende concurrentiepositie over de kop.⁴⁵ Van belang is dat in beide analyses de oorzaak van de crisis nooit lag bij beleid dat voortkwam uit de beginselen. Het was eerder een gebrek aan gebruik of een onjuiste interpretatie van de beginselen door de fusiepartijen, waarmee de christendemocratie een bijdragen aan de crisis had geleverd. De crisisanalyse en het historische beleid van de fusiepartijen zou ook na 1983 nog vaak terugkeren in de artikelen van de *CDV*, als inleiding op een voorstel voor beleid of politieke koers.

Conclusie

Het ideologische debat begin jaren tachtig, waarin de beginselen gebruikt werden, was onder andere een reactie op de economische problemen van de jaren tachtig of, anders gezegd, het was deel van de context die invloed had op de ideologie van het CDA. Deze problematiek vond haar oorsprong in de jaren zeventig waar zij al onderwerp van discussie was, zo valt te zien in het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid*. Aan de hand van dit rapport, het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* en een aantal publicaties in de *CDV* is er inzicht gegeven in de complexiteit van de problematiek. Zij had onder meer te maken met de verhoudingen tussen staat en maatschappij die verstoord waren. De overheid had te veel taken op zich genomen en was niet meer in staat deze goed uit te voeren. Het was niet slechts de staat, maar ook het steeds complexer worden van de samenleving, waardoor haar ontwikkeling niet meer te voorspellen was, dat had bijgedragen aan het ontstaan van de crisis. De samenleving werd complexer door ontwikkelingen als emancipatie, de ontzuiling, groeiende

⁴⁴ Pieter de Haan, Wim Couwenberg, 'Moderne staatsleer en emancipatie van de mens', *Christen Democratische Verkenningen* 1/83 (1983) 39-49.

⁴⁵ Borstlap, 'Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid', 46-47.

consumptiecultuur en verstedelijking welke ook tot een mentaliteitsverandering bij de burger had geleid. Als laatste werd de staatstaak bemoeilijkt door het internationale karakter die veel problemen kregen. Daar stond tegenover dat de samenwerking op dit niveau, bijvoorbeeld bij de EEG, was gestagneerd.

Hoewel sommige auteurs de schuld van deze problematiek bij het socialisme legden, was men zich binnen het CDA er terdege van bewust dat zij een bijdragen had geleverd aan de problematiek van de jaren tachtig. De oude structuurbeginselen werden gekoppeld aan de politiek- en maatschappijvisie van de ARP en KVP. Zij waren volgens de auteurs in de *CDV* niet de oorzaak van de problematiek en konden de groei van de verzorgingsstaat keren. Couwenberg en De Haan gaven de fusiepartijen een groter aandeel in het ontstaan van de problematiek in wat zij het ‘compromis van de sociale rechtsstaat’ noemden.

Op de hierboven geschetste problemen zocht het CDA een antwoord en dat zou komen in de vorm van een politiek gebaseerd op beginselen met daar achter een samenhangende mens-, maatschappij- en staatsvisie. De oude structuurbeginselen herleefde als onderdeel van de beginselpolitiek. Dit was mogelijk, omdat zij niet onderdeel van de oorzaak van de crisis waren aangemerkt.

Hoofdstuk 2: De verzorgingsmaatschappij

In het vorige hoofdstuk werd de problematiek van de jaren tachtig behandeld, zoals die in de *CDV* werd geanalyseerd. Het bleek dat men binnen het CDA bewust was van haar eigen bijdrage aan de maatschappelijke problematiek die vanaf begin jaren tachtig als crisis werd bestempeld. De crisis van de jaren tachtig vormde een deel van de context waarin de ideologie van het CDA zicht ontwikkelde. Deze ontwikkeling vond plaats, doordat het CDA opzoek ging naar een antwoord op de economische crisis. In dit hoofdstuk zal het antwoord van het CDA op de problematiek aan bod komen. Zoals Bosmans en Zwart lieten zien waren het niet alleen de maatschappelijke politieke problemen, maar ook electorale en partijpolitieke overwegingen die de ideologieën van de voorgangers van het CDA hadden beïnvloed. Het CDA was, ondanks het lange aanlooptraject van samenwerking tussen de fusiepartijen sinds de jaren zestig, een nieuwe partij en kwam hierdoor voor een aantal vragen te staan. Er werd binnen de partij gediscussieerd over welke vorm het antwoord van het CDA zou moeten aannemen en wat als inspiratiebron mocht dienen. De rode draad in deze discussie was de typisch christendemocratische balans tussen het christelijke en de openheid van de partij.

Beginselfpolitiek

Hoewel er in de *CDV* een dominant geluid te horen was voor de uitwerking van een antwoord op de crisis aan de hand van beginselen, werd er door sommigen nog aan getwijfeld begin jaren tachtig. Hoogleraar moderne filosofie Jacob Klapwijk was een voorstander van een centrale positie van de grondbeginselen in de politiek van het CDA. Zij waren volgens hem een intern bindmiddel tussen politici van voorheen verschillende partijen, het visitekaartje van de partij, een geloofsbrief en een wegwijzer voor zowel nationale als internationale politiek. Beginselen legitimeerden niet alleen beleid of politiek handelen, de functie die Bosmans ze in de literatuur gaf, maar verbond mensen ook met en binnen de partij. Ze gaven zowel de partij als haar beleid een herkenbare identiteit en een richtlijn om te volgen bij het maken van beleid.⁴⁶

De hervormde Bernhard van Haersma Buma, burgemeester van Sneek, was niet zo gecharmeerd van de beginselfpolitiek:

‘Van belang zijn elementen als: geen ballast van verouderde beginselen of filosofieën, openheid naar de samenleving als geheel, zowel voor algemene als voor christelijke organisaties ontstaan, tolerantie in een pluriforme samenleving en ruimte voor het beleven van verschillende overtuigingen.’⁴⁷

⁴⁶ Jacob Klapwijk, ‘Grondbeginselen van christendemocratische politiek’, *Christen Democratische Verkenningen* 6/82 (1982) 316-324, alhier 316-317.

⁴⁷ Bernhard van Haersma Buma, ‘Hervormd denken: Inspiratie voor de politiek’, *Christen Democratische Verkenningen* 4/87 (1987) 140-148, alhier 148.

Hervormden zouden vanuit hun traditie, die volgens hem gekarakteriseerd werd door kernwoorden als open, inclusief, samenbindend, synthetisch, en pluriform, niets hebben met beginselen. Een politiek van beginselen zou hervormden niet aanspreken omdat de openheid van de partij in gevaar zou kunnen komen, iets waar zij vanuit hun traditie juist sterk aan hechtten.

Ook Van Wissen was waakzaam voor de openheid van de partij, maar zag beginselpolitiek niet als een bedreiging.⁴⁸ Hij was voorstander van het gebruik van het *program van uitgangspunten*, uit 1980, en de daar in te vinden beginselen als de samenbindende politieke overtuiging, zo blijkt aan het eind van zijn dissertatie.⁴⁹ Hij verwoordde scherp hoe volgens hem de politieke overtuiging, zoals die verwoord was in het program, zich verhiel tot de grondslag. Het was een individuele zaak van éénieder om zijn of haar politieke overtuiging te laten inspireren door het evangelie. De overtuiging is dan ook het bindmiddel tussen CDA-politici en niet het evangelie, zoals hij sommige radicalen binnen de partij hoorde prediken. Directe binding door het evangelie zou een directe binding tussen geloof en politiek betekenen en deze was, zoals uit de literatuur bleek, al in de jaren zestig door de fusiepartijen verbroken. In plaats van het evangelie moest de politieke overtuiging de partij verbinden, zodat de partij ook aantrekkingskracht kon hebben op niet-christenen. Deze overtuigingen waren volgens hem, zoals ook verwoord in de statuten van het CDA, het antwoord op de oproep uit het evangelie. Het was van belang dat het evangelie een niet-exclusieve inspiratiebron vormde, om de openheid van de partij te waarborgen. Martinus Ruppert, oud Vicepresident van de Raad van State, die de dissertatie van Van Wissen in de *CDV* besprak, weerlegde dit door te stellen dat het evangelie als inspiratiebron voor de christelijke vakbonden, niet-christenen nooit had tegengehouden om lid te worden van deze organisaties.⁵⁰

Verderop in dit hoofdstuk zullen de door Ruppert genoemde christelijke organisaties terugkomen. Zij vormden een belangrijk onderdeel in de oplossing van het CDA bij de worsteling tussen openheid en geloof.

Het beginsel gespreide verantwoordelijkheid

Zoals hierboven beschreven, moesten de beginselen voor een herkenbare identiteit van beleid en partij zorgen. Wanneer men sprak over beginselen binnen het CDA, dan refereerde men meestal naar de beginselen die onder andere waren opgenomen in het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid* en het *Program van uitgangspunten*. De oude structuurbeginselen waren in het eerst genoemde rapport door middel van een synthese opgenomen in het nieuwe beginsel gespreide verantwoordelijkheid en werden verder in de rapporten in de onderzochte periode niet meer genoemd. Toch bleven de oude

⁴⁸ Het proefschrift van Van Wissen is ook in de literatuur besproken vanwege het belangrijke inzicht dat hij leverde in de synthese van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel. Hij is echter ook onderdeel van het debat in de *CDV* omdat zijn proefschrift besproken werd in het blad en hij zelf ook een aantal artikelen schreef.

⁴⁹ Van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat*, 600-603.

⁵⁰ Marinus Ruppert, 'Over de rol van de staat', *Christen Democratische Verkenningen* 82/9 (1982) 432-445, alhier 444.

structuurbeginselen in de artikelen van de *CDV* opduiken en werd de duidelijkheid van het nieuwe beginsel in twijfel getrokken.

Een louter positief geluid over de synthese kwam uit de hoek van Ruppert:

‘Slechts zij opgemerkt, dat door het begrip gespreide en georiënteerde verantwoordelijkheid een onzes inziens geslaagde poging is gedaan de gemeenschappelijke intentie van het leerstuk van de zogenaamde souvereiniteit in eigen kring, het subsidiariteitsbeginsel en de gedachte van het rentmeesterschap te vatten.’⁵¹

Ook Staatsrechtgeleerde Alfons Dölle was het eens met de invulling van het beginsel:

‘In het CDA is een groot deel van het ledenbestand en kiezers afkomstig uit de KVP. Het is dan juist dat de katholieke staatsleer en vooral ook het leerstuk van de subsidiariteit van de staatstaak mee heeft gewogen bij de formulering van het beginsel van de gespreide verantwoordelijkheid.’⁵²

Het is interessant dat hij hier de verhoudingen in, de leden van, de partij als rechtvaardiging van de inhoud van het beginsel gebruikt. Zo leek de verdeling binnen het beginsel symbool te staan voor de religieuze verhoudingen binnen de partij.

Andries Postma, lid van het college van bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen en bestuurslid van het CDA, was, in lijn met Zwart, sceptische over wat hij noemt de verzoening van de beginselen:

‘In de derde plaats kent het CDU-programma het subsidiariteitsbeginsel in zijn zuivere vorm, terwijl het CDA de indruk wekt te streven naar een verzoening van dit beginsel met dat van de souvereiniteit in eigen kring (men zie bijvoorbeeld art. 9).’⁵³

Hij stelde dat er in ieder geval een poging gedaan werd door het CDA om een verzoening tot stand te brengen, maar leek nog niet erg overtuigd.

Klapwijk benoemde de onduidelijkheid rond de invulling van gespreide verantwoordelijkheid concreet:

‘Men kan er m.i. nog alle kanten mee uit. Men kan bijv. denken aan een maatschappij beschouwing die uitgaat van de leer van soevereiniteit in eigen kring, of van het beginsel van 'subsidiariteit' of van de

⁵¹ Ruppert, ‘Over de rol van de staat’, 441.

⁵² Dölle, ‘De zieke staat’, 199.

⁵³ Adries Postma, ‘Het program van uitgangspunten van de CDU’, *Christen Democratische Verkenningen* 9/81 (1981) 426-433, alhier 427.

idee van 'functionele decentralisatie', opvattingen die gehuldigd zijn of worden respectievelijk in protestantse, katholieke en socialistische kring.⁵⁴

Hij sneed hier een belangrijk punt aan over het nieuwe beginsel en deze mening leek door vele latere auteurs gedeeld te worden. Zij voelden de noodzaak om de oude structuurbeginselen aan te halen om hun punt duidelijk te maken. Bijvoorbeeld of zij een horizontale of verticale verplaatsing van verantwoordelijkheden bedoelden. Zo schrijft Kolnaar: 'Je kunt niet de band tussen ruil en prijs willen herstellen, verantwoordelijkheid leggen op micro-niveaus volgens het subsidiariteitsbeginsel en tegelijkertijd de overheid tussen de ruil en de prijs situeren.'⁵⁵ Het ging om een verticale verplaatsing van verantwoordelijkheid, iets dat het beste terug te vinden was in het subsidiariteitsbeginsel. Het gaat om een verticale verplaatsing omdat Kolnaar de term microniveau gebruikte. Het veronderstelde dat er ook een macroniveau boven bestaat waarop de overheid zich bevindt en waarvandaan de verantwoordelijkheid overgeplaatst werd. Soevereiniteit in eigen kring erkent alleen nevensgeschikte kringen en vanuit dit beginsel zou er nooit over een microniveau spraken kunnen worden. Ook als het om de kern van het nieuwe beginsel ging, zoals het spreiden van verantwoordelijkheid, gebruikten sommige auteurs beide oude structuurbeginselen, zoals Schouten: 'Wij zullen een heel andere richting in moeten slaan, met een grote nadruk op het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring, of het subsidiariteitsbeginsel om de verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven zelf te activeren.'⁵⁶ Ondanks het feit dat de spreiding van verantwoordelijkheid was opgenomen in het nieuwe beginsel, bleven auteurs de oude structuurbeginselen aanhalen. De onduidelijkheid en onenigheid rond gespreide verantwoordelijkheid zou één van de verklaringen kunnen vormen voor het voortbestaan van de oude structuurbeginselen.

Een visie op mens, maatschappij en staat

Klapwijk constateerde nog een ander gebrek rondom de beginselen. Zij bestonden al sinds het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid*, maar vervulden naar zijn mening hun functie nog niet. In het rapport werden beginselen los van elkaar gepresenteerd, zonder de onderlinge samenhang van zowel thema's als beginselen te benadrukken. Volgens Klapwijk moesten de beginselen ingebed worden in een samenhangende mens-, maatschappij- en staatsvisie.⁵⁷ De beginselen moesten zorgen voor een identificatie van beleid met het CDA. Om dit te kunnen bewerkstelligen, moest er wel een grotere visie zijn waaraan zij verbonden konden worden. Wanneer iemand zich identificeerde met de visie van het CDA, zou hij of zij zich via de beginselen ook kunnen identificeren met het beleid. Omgekeerd diende de beginselen ook als richtlijnen voor beleid zodat het voor alle niveaus eenduidig was en zorgde voor

⁵⁴ Klapwijk, 'Grondbeginselen van christendemocratische politiek', 321.

⁵⁵ Klapwijk, 'Grondbeginselen van christendemocratische politiek', 324.

⁵⁶ Borstlap, 'Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid', 41.

⁵⁷ Klapwijk, 'Grondbeginselen van christendemocratische politiek', 324.

interne consistentie. Door de koppeling van beleid via beginselen aan de grotere visie van het CDA, die consistent op alle niveaus werd doorgevoerd, zouden zowel het eerste als het tweede aan legitimiteit winnen.

Die uitwerking van de visie kwam er, zoals eerder vermeld, in het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*. De mens was volgens het rapport in de kern een drager van verantwoordelijkheid. Zij had zowel rechten als plichten naar haar medemens en was rentmeester van de wereld om haar heen. Verantwoordelijkheid hield ook in dat de zingeving van het leven lag in het samenleven, door zowel over geografische als temporale afstanden met elkaar verbonden te zijn. Vanwege het zingevende element stelde het CDA dat de verantwoordelijkheid en macht over de samenleving gespreid moesten worden.⁵⁸

Voor een politieke partij is de rol van de overheid van groot belang, zeker wanneer zij een partij is dat gericht is op besturen, zoals het CDA. Het beginsel voor de overheid was, volgens *Program van uitgangspunten van het Christen Democratische Appèl*, gerechtigheid en kreeg in een tweede groepsgesprek georganiseerd door de *CDV*-redactie speciale aandacht, mede omdat uit de probleemanalyse was gebleken dat er niet slechts een teruggang van de overheid nodig was.⁵⁹ De overheid had op bepaalde terreinen een taak die niet door de maatschappij vervuld kon worden. Wat dan precies de rol van de staat was en wat haar handelingsmotief moest zijn, werd nog eens onder de loep genomen in februari 1983. De deelnemers waren het erover eens dat de overheid in de afgelopen twintig jaar ontspoord was omdat zij geen norm voor haar handelen had, of er in ieder geval niet aan één gehouden werd en zij hierdoor ongelimiteerd kon uitbreiden. Dit kwam mede door de keynesiaanse theorie die overheidsuitgaven in crisistijd stimuleerde.⁶⁰ De norm voor het overheidshandelen moest de grens gaan bepalen tussen haar en de maatschappij. Door haar te hanteren zou men ook niet doorschieten en verzanden in het oeverloos afstoten van overheidstaken.

De meningen waren verdeeld over welke norm gehanteerd zou moeten worden. Klapwijk zag gerechtigheid, zoals verwoord in het *program van uitgangspunten*, als de juiste norm. Deze norm werd daar echter slechts betrokken op het juridische vlak. Dit was volgens hem te beperkt, het beginsel moest juist betrekking hebben op alle staatstaken. Zijn argument haakte in op zijn eerdere uitspraken over dat de beginselen niet per terrein toegepast moesten worden, maar in een samenhangende visie die alle terreinen en beginselen omvatten.⁶¹ Volgens hoogleraar staats- en bestuursrecht Ernst Hirsch Ballin lag het probleem niet bij de taken die de overheid naar zich toetrok, maar bij de manier waarop. Menswaardigheid moest het centrale norm voor het handelen van de overheid zijn, maar zij moest wel oog houden voor de spreiding van verantwoordelijkheid.⁶² Als laatste werd onder andere door Couwenberg en Kortmann het algemeen belang als norm bepleit. Het probleem met deze norm was

⁵⁸ CDA, 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', 34-37.

⁵⁹ CDA, *Program van uitgangspunten van het Christen Democratisch Appel* (Den Haag, 1980) 3-4.

⁶⁰ Hans Borstlap, 'De rol van de overheid', *Christen Democratische Verkenningen* 5/83 (1983) 220-240.

⁶¹ Borstlap, 'De rol van de overheid', 232.

⁶² *Ibidem*, 233.

volgens Dölle dat de invulling niet eenduidig was.⁶³ De Haan had het algemeen belang beschreven als de plek waar deelbelangen van de groepen die tezamen een samenleving opmaken, overlappen.⁶⁴

In *Van Verzorgingsstaat naar Verzorgingsmaatschappij* werd de staatstaak als drieledig omschreven. Zij diende ten eerste de burger te confronteren met rechten en plichten, om de burger in staat te stellen een zinvolle afweging te kunnen maken in zijn of haar leven. Dit betekende dat zij kaders schiep waarin mensen en maatschappelijke organisaties zicht kregen op hun verantwoordelijkheden. Daarnaast had zij als taak mensen en groepen die in de knel zaten of dit dreigden te raken bij te staan. Dit zou zij concreet doen door het creëren van materiële en immateriële vloeren in de vorm van sociale zekerheden die een bestaansminimum garandeerden. Pas na het op langere termijn voldoen van deze taken zou de staat haar bevoegdheden kunnen uitbouwen, maar slechts op de terreinen waar nodig, zoals de rechtsorde. De beschrijving van de taak van de overheid heeft veel raakvlakken met de normen die genoemd werden in het groeps gesprek en dan met name die van Hirsch Ballin. Een echt handelingsnorm was hier echter niet aanwezig, maar was wel te vinden in het programma van het CDA voor de verkiezingen van 1986 *Uitzicht*: 'Gerechtigheid is het hoofdmotief voor overheidsop treden. Recht doen aan ieders verantwoordelijkheid betekent dat de burgers gestimuleerd worden met elkaar solidair te zijn, voor elkaar op te komen. Recht doen aan eigen verantwoordelijkheid van burgers houdt echter ook in dat zij geconfronteerd worden met de consequenties van hun daden: wie de wet overtreedt dient de gevolgen daarvan te dragen.'⁶⁵ De bovenstaande passage komt onder het kopje justitie vandaan, maar ook in de inleiding wordt vermeld dat het streven naar gerechtigheid het uitgangspunt vormde voor beleid.

Uitwerking van de visie in een sectorale indeling van de maatschappij

Voor de verdere uitwerking van onder andere de functie van de beginselen binnen het CDA, hun verhouding tot het evangelie en de algemene interne cohesie en consistentie van denken binnen de partij werd in 1982 de werkgroep Interne partijorganisatie opgericht. Haar rapport *Appel en weerklank*, dat in 1983 tegelijkertijd met *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* verscheen, adviseerde dat partijbesturen kieslijsten moest samenstellen op de kennis van het *program van uitgangspunten* en de vaardigheid om de beginselen te hanteren. Het rapport stelde een fusie tussen het Kader en Vormingswerk en het WI waaruit een orgaan moest voortkomen dat het oefenen van het hanteren van beginselen moest faciliteren.⁶⁶ Voor zo'n fusie leek weinig animo binnen de partij, maar het was duidelijk dat dit rapport het *program van uitgangspunten* met daarin de beginselen een centrale positie

⁶³ Dolle, 'De zieke staat', 201.

⁶⁴ De Haan en Couwenberg, 'Moderne staatsleer', 39-49.

⁶⁵ CDA, *Uitzicht: Programma Tweede Kamerverkiezingen 1986* (Den Haag, 1986) 15.

⁶⁶ CDA, *Appel en weerklank*, 24-25.

in de partij gaf om zowel de interne cohesie alsook de cohesie tussen de verschillende overheidsniveaus te garanderen.⁶⁷

In het rapport *Appèl en Weerklank* werd niet expliciet gesproken over de oude structuurbeginselen, maar zeker interessant was de rol die ze het WI gaf in het overbrengen en verspreiden van de beginselen binnen de partij. Kees Klop, wetenschappelijk medewerker van het WI, merkte in 1985 op dat er een groeiend draagvlak was voor beleid dat hij koppelde aan het gebruik van beginselen. Ook de oude structuurbeginselen werden volgens hem weer actief besproken. Zo schreef hij over het congres van het Convent van christelijk-sociale organisaties van dat jaar:

‘Daar werd voluit gediscussieerd over een hedendaagse toepassing van de beginselen soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit. Overeenstemming lijkt groeiende, ook al lopen de standpunten nog uiteen.’⁶⁸

In de *CDV* zou na 1983 ook een behoorlijke toename waarneembaar zijn in het gebruik van de oude structuurbeginselen, van gemiddeld vier naar bijna acht artikelen waarin ze genoemd werden per jaar. Het gebruik van de beginselen nam voornamelijk toe in artikelen waarin de plannen van het CDA concreet werden uitgewerkt. Hierbij waren het de drie Tweede Kamerverkiezingen die als context invloed hadden op de publicaties van de *CDV*. Het was vooral de staf van het WI, mogelijke naar aanleiding van de aanbevelingen in *Appèl en weerklank*, dat de pen oppakte en vanaf 1985, in aanloop naar de volgende verkiezingen, regelmatig artikelen schreef waarin de oude structuurbeginselen werden gebruikt. Ook werden er meer en meer mensen uit de samenleving gevraagd om artikelen te schrijven die sectoraal de visie van het CDA uitwerkten. Zij waren wel academisch geschoold, maar vertolkten niet de functie van wetenschapper of hoogleraar. De vraag die vaak centraal stond, was wat de taak van de overheid was in een casus of op een bepaald terrein. Dit was het concreet toepassen van de norm op overheidsbeleid. De opleving van de oude structuurbeginselen paste ook de theorie van Bosmans, die stelde dat deze voornamelijk werd gebruikt als context waarin beleid verdedigd, verklaard en aanvaard kon worden.

Deze artikelen waren ook in lijn met een oproep die Oostlander later in 1987 zou doen:

‘Die [politiek] wordt gevoerd door het vooropstellen van een toekomst gericht maatschappijconceptie ('de verantwoordelijke samenleving') en de sectorgewijze uitwerking daarvan. Op die wijze wordt de traditie voortgezet, kritisch, met kennis van hedendaagse zaken, ongewoon, onaangepast en toch (dus) overtuigend.’⁶⁹

Hij deed deze uitspraak in een artikel over de bruikbaarheid van het gedachtegoed van Kuyper en dit artikel bevond zich in de rubriek Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut. Een sectoraal

⁶⁷ Gert de Groot, ‘Is het appel beantwoord?’, *Christen Democratische Verkenningen* 7-8/86 (1986) 294-300, alhier 297.

⁶⁸ Kees Klop, ‘Afslanken van de rijksoverheid’, *Christen Democratische Verkenningen* 10/85 (1985) 459-466, alhier 465.

⁶⁹ Oostlander, ‘Kuyper en de bruikbaarheid van de traditie’, 541.

uitgewerkte maatschappijvisie sloot aan bij de ideeën van Kuiper en behoorde tot het nog bruikbare deel van zijn gedachtegoed. Men zou de eerder gestelde vraag over waar de scheiding tussen staat en maatschappij lag, ook op zijn Kuiperiaans kunnen stellen: In hoeverre waren sectoren soeverein ten opzichte van de staat? Zo leek het horizontaal maatschappij structurerende deel van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring voort te leven in de sectorale uitwerking van de scheiding tussen staat en maatschappij.

Een voorbeeld van zo'n sectorale uitwerking vinden we bij Jan-Peter Balkenende, op dat moment werkzaam als wetenschappelijk medewerker van het WI:

‘Zowel de subsidiariteit als de soevereiniteit in eigen kring zijn geen maatschappijbenaderingen die aan de staat een wezenlijke rol toekennen op het gebied van de techniek. Deze zaken behoren ten principale tot het werkteerrein van ondernemingen, bedrijfstakken, sociale partners en de wetenschap.’⁷⁰

Balkenede diskwalificeerde hier de overheid om te handelen in de sfeer van de technologie.

Soms gebruikten auteurs het ene beginsel terwijl mogelijk het andere meer van toepassing zou zijn, zoals hier bij Lau Wust:

‘Het zou nuttig kunnen zijn het subsidiariteitsbeginsel in zijn toepassing niet te beperken tot de relatie van het persoonlijk/groeps-leven tegenover de overheid, maar het in zijn consequentie evenzeer te gaan doordenken ten aanzien van in beginsel elke maatschappelijke machtsconcentratie, in het bijzonder de economische, welke de mens en zijn geestelijk groepsleven bedreigt.’⁷¹

Hij zei hier in wezen dat de grenzen van de kringen bewaakt moesten worden en dat de inmenging van de ene kring, de economische, in de andere, die van de cultuur, moest worden voorkomen zoals we dat vinden in het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Concreet kwam het er op neer dat Wust tegen commercie in het omroepbestel was en hiermee de mediawet van CDA-minister Elco Brinkman van de hand wees. Zijn keus voor het subsidiariteitsbeginsel, in volgens hem een wat aangepaste versie, in plaats van soevereiniteit in eigen kring kan mogelijk verklaard worden door het feit dat hij katholiek was en op dat moment directeur van de Katholieke Radio Omroep.

Andere sectoren die werden uitgewerkt aan de hand van de oude structuurbeginselen in het *CDV* waren bijvoorbeeld het buitenlandbeleid, natuur en milieu, ontwikkelingssamenwerking, ruimtelijke ordening, onderwijs en, waar alles mee begon, de economie. Klop benadrukte dat de oude structuurbeginselen niet overal overeen kwamen: ‘Het subsidiariteitsbeginsel en de soevereiniteit in eigen kring stemmen hierin overeen, ook al leggen zij verder andere accenten in hun visie op de opbouw

⁷⁰ Jan-Peter Balkenende, ‘Technologische vernieuwing en vermaatschappelijking’, *Christen Democratische Verkenningen* 6/87 (1987) 223-232, alhier 225.

⁷¹ Lau Wust, ‘Een nieuwe cultuur-politieke conceptie gevraagd’, *Christen Democratische Verkenningen* 12/84 (1984) 590-591, alhier 591.

van de samenleving.⁷² Het overlappende idee van de oude structuurbeginselen, dat de maatschappij een eigen verantwoordelijkheid had, was opgenomen in het nieuwe beginsel. Echter, als onderbouwing voor het horizontaal of verticaal structuren van de maatschappij leken de oude structuurbeginselen weer op te leven. De verticale indeling van de maatschappij, waarvan het subsidiariteitsbeginsel uit ging, komt in het laatste hoofdstuk aan bod.

Het appèl op de verantwoordelijkheid van de samenleving.

Op plekken waar de overheid zich terugtrok, deed het CDA in haar maatschappijvisie een appèl op de samenleving om haar verantwoordelijkheid te pakken. In het eerste groepsgesprek zagen we dat politici sceptisch waren over de draagkracht van de maatschappij en de mogelijkheid haar verantwoordelijkheid te nemen. In het tweede groepsgesprek waren alle deelnemers nog steeds niet overtuigd. Klapwijk zei hierover: ‘De vraag waar ik mee blijf zitten is of, zoals veel wordt gesteld, door het toenemend optreden van de overheid het verantwoordelijkheidsbesef is afgenomen.’⁷³ Hierbij was het niet alleen een overvloed van overheidsoptreden, maar ook het opbreken van samenlevingsverbanden, zoals de kerk door processen als secularisering, die hier een aandeel in hadden. Deze processen zouden hebben gezorgd voor de eerder genoemde atomisering van de burger waardoor de burger los was geraakt van haar verbanden. Het was van belang voor de maatschappijvisie van het CDA dat de leefverbanden, in zoverre deze kapot waren, weer gingen functioneren.⁷⁴

Hoe de verantwoordelijkheid weer geactiveerd kon worden en welke levensverbanden hierbij van belang konden zijn, werd breed bediscussieert in de *CDV* en hierbij, niet vreemd voor een christelijke partij, kreeg de kerk een belangrijke rol toebedeeld. Jeugdouderling en politicologe Greetje Willemsma stelde:

‘laat de ontwikkelingen aanleiding zijn om – vooral gezamenlijk – een bezinning te hebben over wat kerk en staat, school en bedrijf op christelijke grondslag scheidt en bindt, op een nieuwe inhoud van het oude – maar nog niet verouderde – begrip soevereiniteit in eigen kring.’⁷⁵

De kerk vormde volgens haar een eigen kring met eigen verantwoordelijkheden, maar die op haar gemeenschappelijk christelijke grondslag kon samenwerken met staat, school en bedrijf. Oud CDA-politicus en emeritus hoogleraar pedagogiek Johan van Hulst onderschreef ook dat de kerk haar eigen kring vormde:

⁷² Kees Klop, ‘Protestanten, katholieken en de C’, *Christen Democratische Verkenningen* 12/85 (1985) 590-591, 559-563, alhier 562.

⁷³ Borstlap, ‘De rol van de overheid’, 223.

⁷⁴ Borstlap, ‘De rol van de overheid’, 225-235.

⁷⁵ Geertje Willemsma, ‘De roeping van de politiek’, *Christen Democratische Verkenningen* 7-8/84 (1984) 392-395.

'Speciaal als de kerken in het geding zijn, komt deze unieke opdracht duidelijk naar voren. Het gaat erom, dat men elkaar op basis van het Evangelie bemoedigt, vanuit duidelijk onderscheiden verantwoordelijkheden van pastoraat enerzijds en politiek anderzijds.'⁷⁶

De kerk, maar ook andere christelijke organisaties konden volgens Oostlander een cruciale rol spelen in het doen herleven van het verantwoordelijkheidsbesef in de samenleving. Hij zag dat vanuit de overheid, bij de spreiding van verantwoordelijkheid, nu voornamelijk voor organisaties zonder levensbeschouwelijke grondslag werd gekozen vanuit een pragmatisch oogpunt omdat deze breed toegankelijk zouden zijn. Volgens hem mocht de staat best kiezen voor christelijke organisaties. Zij was immers nooit neutraal, welke keuze zij ook maakte. Juist een samenwerking tussen de kerk en christelijke politieke partijen, het bedrijfsleven en andere maatschappelijke organisaties zou, bijvoorbeeld op het gebied van ontwikkelingssamenwerking, voor betere resultaten kunnen zorgen:

'Zo ontstaat een dialoog tussen samenlevingen en tussen culturen waardoor een veelzijdige ontwikkeling meer kansen krijgt. Opbouw van gezondheidszorg, onderwijs, vakbewegingen, boerenorganisaties, media en ook van bedrijven in de Derde Wereld, door overdracht van technologie, kapitaal en managementervaring die daar nodig is.'⁷⁷

In de samenwerking tussen verschillende organisaties vanuit een gezamenlijke christelijke grondslag klonk bijna het idee van een aparte zuil door. Oostlander stelde ook dat, door het gebruik van christelijke organisaties, anderen geraakt konden worden door het evangelie. Uit zijn woorden kon een soort kerstenend ideaal worden opgemaakt, al doelde hij waarschijnlijk enkel op de oproep uit het evangelie om de eigen verantwoordelijkheid te nemen.

Hoewel er in de Nederlandse christendemocratische politiek sinds de jaren zestig geen directe band meer met het geloof was, waren er andere organisaties waar de band nog wel intact was. Zij konden rechtstreek vanuit het evangelie prediken voor een verandering in mentaliteit. Een voor de hand liggende keus was natuurlijk de kerk, waarmee het CDA een appèl deed op de kerstenende aard van deze kring.

Conclusie

Niet alleen ter legitimering van beleid, maar ook voor interne cohesie en externe herkenbaarheid werd er door een aantal auteurs al sinds begin jaren tachtig gepleit voor beginselpolitiek. Ook het rapport *Appèl en weerklink* duidde op de beginselen als een waarborg voor consistentie in beleid en de herleidbaarheid naar de grotere visie. Het CDA nam hiermee in de vorming van haar antwoord op de

⁷⁶ Johan van Hulst, 'Opzoek naar nieuwe vormen van verantwoordelijkheid', *Christen Democratische Verkenningen* 7-8/85 (1985) 328-332, alhier 329.

⁷⁷ Arie Oostlander, 'Onbemind maakt onbekend: kerk en partij over ontwikkeling', *Christen Democratische Verkenningen* 6/87 (1987) 269-276, alhier 276.

economische crisis van de jaren tachtig ook partijpolitieke en electorale factoren mee. Wilde beginselen een goed antwoord vormen dan moest er, volgens Klapwijk, wel een visie op mens, maatschappij en staat achter liggen en deze kwam er uiteindelijk in *Van verzorgingsstaat naar Verzorgingsmaatschappij*.

In deze visie stond het beeld van de mens als drager van verantwoordelijkheid in de maatschappij centraal. Via deze verantwoordelijkheid kon de mens een zinvol bestaan vormgeven en om deze reden moest de verantwoordelijkheid en macht gespreid worden over de samenleving. De staat mocht hierbij niet alle verantwoordelijkheid en macht dragen. Haar handelen moest beperkt worden, maar aan welke norm zij onderworpen was, daarover verschilde men nog van mening. Menswaardigheid en het algemeen belang werden aangedragen, maar uiteindelijk werd gerechtigheid in 1985 in het verkiezingsprogramma *Uitzicht* opgenomen als het motief voor het handelen van de overheid. Verder waren haar taken het confronteren van mensen en organisaties met hun verantwoordelijkheden en het zorgen voor een sociaal minimum. Als zij deze taken goed zou uitvoeren dan zou zij op de langere termijn, waar nodig, haar handelen ook weer kunnen uitbreiden.

Appèl en weerklank gaf het WI de taak om de beginselen bij eenieder binnen de partij bekend te maken. Vanaf 1983 nam het aantal artikelen waarin de oude structuurbeginselen werden genoemd, toe. Dit gebeurde voornamelijk door een toenemend aantal artikelen door medewerkers van het WI. Daarnaast was er een duidelijke toename van artikelen waarin de beginselen werden gebruikt in de categorieën waarin concreet beleid werd uitgewerkt. In deze sectorale gethematiseerde artikelen werd de grens tussen maatschappij en staat uitgewerkt en werd dit door Oostlander gekoppeld aan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. De samenleving was in sectoren ingedeeld die, zonder gerechtigheid het geding te brengen, onafhankelijk van de staat en andere sectoren diende te zijn. Van belang was dat, op de plekken waar de overheid geen verantwoordelijkheid nam, de samenleving dit deed. Men twijfelde al langer aan de mogelijkheid van de samenleving om dit te doen. Verantwoordelijkheidsbesef en levensverbanden waren door overheidsoptreden en andere atomiserende processen kapotgeslagen. Christelijke organisatievormen, en dan vooral de kerk, konden binnen hun sectoren helpen een nieuw verantwoordelijkheidsbesef te doen herleven. Deze organisaties hadden een directe verbinding met het geloof, wat bij het CDA niet meer mogelijk was. Dit kwam doordat de partij ook aantrekkelijk wilde zijn voor niet- en andersgelovigen en deze mensen niet wilde afschrikken door een directe band.

Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteitsbeginsel vervulde dezelfde functie als de beginselen die opgenomen waren in het program van uitgangspunten. Zij vervulde deze functie echter op een extra manier die in het volgende hoofdstuk aanbod komt.

Hoofdstuk 3: Het belang van traditie

In het vorige hoofdstuk kwam het antwoord van het CDA op de economische crisis waarin Nederland zich sinds de jaren zeventig bevond. De crisis was volgens de auteurs in de *CDV* veroorzaakt door maatschappelijk ontwikkelingen en een staat die te veel van de verantwoordelijkheden van de burger op zich had genomen. Het antwoord kwam in de vorm van de verantwoordelijke samenleving, waarin er voor taken zoals onderlinge zorgzaamheid een beroep op de samenleving in plaats van de overheid werd gedaan. Klop merkte in 1985 op dat het idee van een appèl op het maatschappelijk middenveld ook bij andere partijen was aangeslagen en terug was te vinden in hun programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van het jaar daarop.⁷⁸ Zoals al eerder vermeld door Kortmann was de verzorgingsstaat, zoals zij na de oorlog was opgebouwd, een compromis tussen de drie grote politieke stromingen. Toen dit compromis begin jaren tachtig failliet werd verklaard, gingen alle grote partijen op zoek naar een nieuw antwoord. De nieuwe oplossingen van partijen zorgden voor nieuwe onderlinge verhoudingen die in het *CDV* aan bod kwamen. Hierbij werd de verhouding tot het liberalisme het meest uitgebreid besproken en die zullen dan nu ook als eerst aan bod komen, gevolgd door de verhouding tot het socialisme. Naast dat de oude structuurbeginselen zorgden voor een aansluiting op een grotere visie, creëerden zij ook continuïteit wat op een extra manier zorgde voor legitimiteit en identiteit van de partij en haar beleid. Het antwoord van het CDA zou in een lange traditie staan en was geen plotselinge draai ingeven door de politieke trend van het moment. Als laatste komt de EEG aan bod waar, onder invloed van het CDA, het subsidiariteitsbeginsel weer zou zijn gaan leven.

Liberalisme en socialisme

Het beleid van het CDA werd in de *CDV* veel vergeleken met het liberalisme omdat het te liberaal van aard zou zijn. Dit is grotendeels te verklaren doordat het CDA van 1982 tot 1989 in de kabinetten Lubbers I en II samen met de VVD regeerde. Beleid waarbij de overheid terugtrad werd automatisch gekoppeld aan het liberalisme, volgens Wust.⁷⁹ Het was vooral de aard van de maatschappelijke structuren, die de taken van de overheid moesten overnemen, die volgens veel auteurs bepaalde of het beleid een christendemocratisch of liberaal karakter had. Wanneer taken aan de vrijemarkt en commercie werden overgedragen, ofwel private bedrijven met een winst oogmerk, dan zou het beleid liberaal van aard zijn. Hier tegenover stelden het CDA, zoals eerder aangegeven, een beleid dat zich richtte op de maatschappijverbanden met een diverse aard en, waar mogelijk, levensbeschouwelijk geïnspireerd. Deze zouden de verantwoordelijkheidsverspreiding het beste onderbouwen, waar het liberale beleid een nieuwe machtsconcentratie bij de economie plaatste. Het liberale beleid droeg daarnaast niet bij aan het herstel van de traditionele maatschappijverbanden en berokkende deze mogelijk zelfs verder schade.

⁷⁸ Klop, 'Afslanken van de rijksoverheid', 463.

⁷⁹ Wust, 'Een nieuwe cultuur-politieke conceptie gevraagd', 590-591.

Het liberale beleid kwam, net als het christendemocratische, voort uit een mens-, maatschappij- en staatsvisie dat op menig punt verschilde van dat van de CDA. Voor liberalen was de vrijheid van het individu van het grootste belang, dit werd in het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* gekoppeld aan de opkomende ik-cultuur, dat als een factor in het ontstaan van de crisis werd aangemerkt.⁸⁰ Individuen vormden de losse bouwstenen voor de maatschappij en er was vanuit het liberalisme vrijwel geen oog voor verbanden. Het individu moest zich ten volle kunnen ontplooiën in een zoveel mogelijk staatsvrije sfeer.⁸¹ Rijnvos omschrijft de liberale visie op de staat als volgt: 'De overheid werd beschouwd als een consumptiehuishouding - een onproductieve kostganger van de markteconomie - die slechts produktiemiddelen aan de voortbrenging onttrekt.'⁸² Daarbij noemde hij de liberale ideologie analytisch van aard, wat inhield dat zij niet tijd- en plaatsgebonden was. Dit betekende dat zij statisch was en zich niet aan de omstandigheden zou kunnen aanpassen. Dit maakte haar zwak, vastgeroest en niet in staat om de problemen van de jaren tachtig aan te pakken.

Het socialisme werd begin van de jaren tachtig door verschillende auteurs *CDV* aangewezen als de verantwoordelijke politieke stroming voor de crisis van de jaren tachtig. Dit had vooral te maken met de staatsgerichte en centralistische elementen in haar ideologie. De overdaad aan staatsoptreden werd al in de jaren zeventig aangemerkt als een van de factoren die had bijgedragen aan de problematiek van de tijd. Doordat de staat zo centraal in het socialistische denken stond, zou de PvdA het moeilijk hebben om zich aan de nieuwe politieke wind aan te passen. Historicus Johan Clerx, verbonden aan het CPG, omschreef hoe centralistisch de visie van de PvdA volgens hem in 1987 nog was op het gebied van het economische beleid, ten opzichte van het CDA: 'Terwijl het CDA een genormeerde vrije markt economie voorstaat, wenst de PvdA meer nadruk op de centrale sturing van het economische leven.'⁸³ De PvdA kende wel het principe van de functionele decentralisatie. Zij zagen een maatschappelijk midden van functionele verbanden waarin de klassenstrijd of een andere maatschappelijke strijd gevoerd moest worden. Tegenover deze verbanden zou de overheid zich terughoudend moeten opstellen.⁸⁴

Tegenover het analytische liberalisme stonden het socialisme en de christendemocratie die volgens Rijnvos kritische ideologieën waren. Zij pasten zich wel aan tijd en plaats aan en konden zich hierdoor aanpassen aan de omstandigheden. Doordat kritische ideologieën zich aanpasten, ontstond er een geschiedenis van de ideologie waarin een ontwikkeling te zien was. Voor Oostlander was deze geschiedenis, en vooral de continuïteit hierin, van belang om te tonen dat beleid niet slecht een pragmatische oplossing was.⁸⁵ Voor de geschiedenis van de christendemocratie was volop aandacht, zoals naar voren kwam in het eerste hoofdstuk, maar ook voor het 'gedeelde' verleden van één van haar

⁸⁰ CDA, 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', 32-33.

⁸¹ Klop, 'Protestanten, katholieken en de C', 561-562.

⁸² Rijnvos, 'Liberalisme en de sociaaleconomische verhoudingen', 596.

⁸³ Johan Clerx, 'KVP en PvdA en het naoorlogse economische beleid', *Christen Democratische Verkenningen* 10/87 (1987) 409-420, alhier 409.

⁸⁴ Kees Klop, 'Protestanten, Katholieken en de C', *Christen Democratische Verkenningen* 12/85 (1985) 559-563, alhier 561-562.

⁸⁵ Rijnvos, 'Christen-democratie en liberalisme', 592-593.

voornaamst politieke opponenten. In de *CDV* was er voornamelijk aandacht voor de doorbraakchristenen die betrokken waren bij de oprichting van de PvdA in 1946.⁸⁶ Zo wees Oostlander op doorbraak-denkers als Willem Banning en Max Kohnstamm, waar hij grote parallellen zag met het huidige denken binnen de christendemocratie. Banning verbond het subsidiariteitsbeginsel bijvoorbeeld met het personalisme en Kohnstamm deed hetzelfde met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en nam dit op in zijn opvatting van de perfecte democratie. Het was volgens Oostlander uiteindelijk het CDA dat de erfgename was van dit gedachtengoed, want: ‘De PvdA is zeker geen instrument geworden ter heiliging van alle levensterreinen!’⁸⁷

De oude structuurbeginselen creëerden continuïteit, stelde hoogleraar politieke filosofie en redactie lid van de *CDV* Henk Woldring:

‘Op grond van de katholieke traditie met 'subsidiariteit' als een kernbegrip (de overheid treedt slechts dan steun verlenend en taken overnemend op als de deelnemers van maatschappelijke verbanden de functie van die verbanden niet zelf kunnen volbrengen) en op grond van de calvinistische gedachte van de 'soevereiniteit in eigen kring' (elk samenlevingsverband heeft zijn eigen verantwoordelijkheid en competentiegrenzen) bouwt het CDA voort in een lange traditie met aandacht voor het maatschappelijk middenveld.’⁸⁸

Hij bespreek eind 1990 het boek van Francis Fukuyama over het eind van ideologieën en daarmee de geschiedenis. Daarin kende Kukuyama de ‘winst’ aan het liberalisme toe omdat zij geen tegenstander meer zou hebben. Woldering dacht daar anders over. De christendemocratie, maar ook het socialisme, zouden bijvoorbeeld op ethische gronden concurrentie kunnen vormen. Volgens hem was het einde van de geschiedenis al eerder aangekondigd, bijvoorbeeld in de jaren zestig, en was dit te verklaren doordat elke maatschappij een ideologie creëerde die de status-quo onderbouwde. Verschillen tussen stromingen waren volgens hem wel aan het vervagen en daarom was het zaak om onderscheidend te zijn. Het zou een strijd om identiteit en zingeving zijn, waarin het CDA haar historisch aangereikte cultuurgood, de ideologische basisgedachten, een belangrijke rol zou spelen.⁸⁹

Traditie als legitimatie

De oude structuurbeginselen vervulden hun functie deels door het creëren van continuïteit met het verleden en hiermee onderscheidden zij zich van de in het algemeen beginselen. De continuïteit met het verleden was gecompliceerd en legde vele verschillende verbanden. Zo zouden de oude

⁸⁶ De ‘doorbraak’ was een streven om het geloof niet langer bepalend te laten zijn bij de politieke keuze. Hierbij was het doel om alle progressieven, ongeacht hun religieuze achtergrond, op te nemen in één partij.

⁸⁷ Oostlander, ‘Het CDA en de erfenis van de doorbraak’, 219.

⁸⁸ Henk Woldring, ‘De noodzaak van een politieke filosofie’, *Christen Democratische Verkenningen* 6-7-90 (1990) 278-281, alhier 280.

⁸⁹ Henk Woldring, ‘Vergruizing en de strijd om identiteit’, *Christen Democratische Verkenningen* 2/90 (1990) 89-97, alhier 96-97.

structuurbeginselen het CDA en haar beleid in de traditie van de fusiepartijen plaatsen. Om deze rol te vervullen diende de achterban deze beginselen wel als onderdeel van haar partijgeschiedenis te herkennen. De historische artikelen over het ontstaan van de crisis hadden hier grotendeels in voorzien. Deze artikelen hadden inzicht gegeven in de geschiedenissen van KVP en ARP, waarin de oude structuurbeginselen onderdeel van de politieke visies van de partijen, maar niet de oorzaak van de economische problematiek, vormden. Deze geschiedenislessen waren nodig, omdat de beginselen vanaf de jaren zestig onder het stof waren geraakt. Daarnaast gaven deze historische artikelen de gemengde achterban van KVP, ARP en CHU inzicht in elkaars geschiedenis. Door het blijven herhalen van deze geschiedenissen brachten de artikelen in de *CDV* ook nieuwe lezers op de hoogte.

Door zich in tradities van haar voorgangers te plaatsen kon het CDA haar visie en haar beleid identiteit in legitimiteit verschaffen. Hierbij was het van belang dat elk beginsel aan een specifieke traditie was verbonden. De sectorale uitwerking had het karakter van een verdeling in soevereine kringen, maar werd vaak met beide beginselen gelegitimeerd om zo beide tradities aan te spreken. Zoals al aangehaald, gebruikte Wust zelfs het subsidiariteitsbeginsel om een punt te maken dat beter onderbouwd kon worden met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Dit valt te verklaren aan de katholieke achtergrond van Wust en zijn functie als directeur van de KRO. Hij was gewend zich tot zijn medekatholieken te richten en gebruikte hiervoor het subsidiariteitsbeginsel als de legitimatie.⁹⁰

Ook de opmerking van Dölle, over de verhoudingen binnen het nieuwe beginsel van gespreide verantwoordelijkheid die de verhoudingen in de partij zouden reflecteren, passen in deze lijn. Het grootste gedeelte van de achterban was katholiek en zou zich waarschijnlijk identificeren met de geschiedenis van de KVP en het subsidiariteitsbeginsel. Een relatief grotere input van dit oude beginsel zou voor een grotere steun kunnen zorgen binnen de achterban voor het nieuwe beginsel.⁹¹

Bovenstaande redematies veronderstelden een identificatie van katholieken met de KVP, haar geschiedenis en het subsidiariteitsbeginsel, maar volgens CDA Tweede Kamerlid Joost van Iersel moesten de katholieke intellectuele traditie en het beginsel herontdekt worden.⁹² Katholieken werden volgens hem voornamelijk weggezet als pragmatisten. Dit zou kunnen verklaren waarom er proportioneel gezien er meer aandacht besteed werd aan de katholieke traditie in artikelen in de *CDV*, maar ook in de behandelde redes die meer bij katholieke instellingen werden gegeven.

Het subsidiariteitsbeginsel

Een voorbeeld van zo'n rede was die van Lubbers in 1990, ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar van de katholieke universiteit te Nijmegen. Hij stelde dat hij een aantal jaar daarvoor, tijdens een bijeenkomst van de Europese Raad te Madrid, het subsidiariteitsbeginsel had

⁹⁰ Wust, 'Nieuwe cultuur-politieke conceptie', 591.

⁹¹ Dölle, 'De zieke staat', 199.

⁹² Joost van Iersel, 'CDA: Zelfbewustheid is de enige kans', *Christen Democratische Verkenningen* 9/83 (1983) 444-456, alhier 455.

geherintroduceerd in de EEG. Hij vervolgde zijn betoog met een korte geschiedenisles van het beginsel. Pas daarna begon hij zijn pleidooi voor het nauwer naleven van het beginsel op het juridische vlak, waar de overheid dreigde overrompeld te raken en een beroep op de samenleving en haar verantwoordelijkheid moest doen. Lubbers achtte het nodig om de ontstaansgeschiedenis van het beginsel uit de doeken te doen om zijn argument kracht bij te zetten. Hij had ook, en misschien was dit inhoudelijk beter, het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid kunnen gebruiken. Echter had hij dan geen link met de katholieke geschiedenis van het subsidiariteitsbeginsel kunnen leggen, terwijl dat goed aansloot bij zijn publiek, dat zich hier waarschijnlijk meer mee zou identificeren.⁹³

Het subsidiariteitsbeginsel leefde niet alleen voort als legitimatie vanuit traditie, maar ook inhoudelijk als inspiratiebron van beleid en onderdeel van een grotere visie. Dit kwam vooral naar voren in artikelen die de EEG bespraken. De EEG was opnieuw in de belangstelling komen te staan door ontwikkelingen in Oost-Europa, waarvan de val van de Berlijnse muur in november 1989 het meest tekenend was. Een groeiend aantal artikelen in de *CDV* besteedde, tegen het eind van de jaren tachtig, aandacht aan het Europese niveau.⁹⁴

Lubbers gebruikte het woord herintroductie, want het subsidiariteitsbeginsel had een geschiedenis binnen de EEG vanaf haar oprichting. Toch was volgens Klop het beginsel, zoals het in de EEG werd gebruikt, niet de historische manier zoals die te vinden was in katholieke sociale leer. Subsidiariteit wees binnen de EEG alleen op de noodzaak beleid op juist niveau te maken, ter bevordering van doelmatigheid. Juist omdat zij los was gemaakt uit de leer waarin zij zich met nog vijf andere beginselen, waarvan solidariteit en rentmeesterschap het belangrijkste waren, bevonden had, had zij aan haar geldingskracht verloren. In het EVP-program was het beginsel van subsidiariteit wel opgenomen, maar ook in de hierboven besproken vorm van doelmatigheid. Door het beginsel terug te brengen in haar sociaal katholieke context zou er ook een verbinding mogelijk zijn met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, aldus Klop. Vanuit de historische betekenis van het beginsel van subsidiariteit komt Klop tot een pleidooi voor verdere Europese samenwerking, zodat zij kon functioneren als een overheid op internationaal niveau.⁹⁵

Inhoudelijk zou het beginsel beleid moeten inspireren op het niveau waar zij het best tot haar recht komt, waarmee de doelmatigheid van het beleid gewaarborgd werd. Tegelijkertijd werd haar katholieke traditie door Klop gebruikt om haar betekenis uit te breiden. Hij leek hiermee ook het idee van soevereiniteit in eigen kring, dat veel minder bekendheid genoot binnen de grotendeels katholieke EVP en EEG, op het Europese niveau in te willen voeren. Het subsidiariteitsbeginsel was niet alleen een manier om beleid te legitimeren en katholieken met de partij te verbinden, maar werd, net als het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, ook inhoudelijk toegepast.⁹⁶

⁹³ Ruud Lubbers, 'Rechtsstaat en samenleving: Opnieuw een sociale kwestie', *Christen Democratische Verkenningen* 11/90 (1990) 445-455, alhier 446-448.

⁹⁴ Kees Klop, 'EG en het subsidiariteitsbeginsel', *Christen Democratische Verkenningen* 05/90 (1990) 235-242, alhier 235.

⁹⁵ Klop, 'EG en het subsidiariteitsbeginsel', 236-240.

⁹⁶ *Ibidem*, 240-242.

Conclusie

Het antwoord van het CDA op de economische crisis van de jaren tachtig in de vorm van een appèl op het maatschappelijk middenveld was, zo constateerde Klop, ook aangeslagen bij haar politieke tegenstanders. Voor het CDA was het dan ook van belang om zich in haar aanpak van de crisis te onderscheiden van de andere dominante stromingen in de Nederlandse politiek. Het liberalisme zou vanwege haar analytische ideologie met dezelfde oplossingen zijn gekomen als zij altijd deed. Zowel het socialisme en de christendemocratie waren kritische ideologieën die zich aanpasten aan tijd en ruimte. Hierdoor creëerden deze ideologieën een geschiedenis die voor het CDA van belang was. Vooral de gedeelde geschiedenis van de doorbraak werd breeduit besproken in de *CDV*. Deze geschiedenis zou het meest blijven voortleven in het CDA. Volgens Oostlander was de geschiedenis van een partij, met daarin een continue lijn, van belang voor de legitimiteit van beleid dat in een langere traditie werd geplaatst.

De oude structuurbeginselen creëerden die continue lijn en zorgden daarmee op een extra manier voor legitimiteit en identiteit, waarmee het CDA zich van haar politieke tegenstanders onderscheidde. Door het wisselende gebruik van één of beide oude structuurbeginselen, afhankelijk van het publiek, kon men specifieke delen van de achterban van de voormalige fusiepartijen aanspreken. De unieke partijpolitieke context waarin het CDA zich na haar ontstaan uit een fusie van drie partijen bevond zou kunnen verklaren waarom de oude structuurbeginselen hier ‘belangrijker dan elders’ waren, om met de woorden van Oostlander te spreken. Drie partijen hielden op te bestaan en gingen als één verder. Dit betekende een breuk, ook al was deze minder rigoureus door het lange toenaderingsproces tussen de fusiepartijen sinds de jaren zestig. Deze breuk zou een extra stimulans kunnen zijn geweest om aansluiting te zoeken met de verschillende tradities waarop het CDA stelde.

Conclusie

Dit onderzoek vond haar aanleiding in de uitspraken van Oostlander in 1987, over de relevantie van de beginselen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit. Hij stelde dat de oude structuurbeginselen in het Nederland actueler waren dan ooit. Het CDA zou hiermee een uitzondering vormen binnen christendemocratische partijen van Europa. De vraag die hier uit voortkwam was:

Welke functie vervulden het katholieke subsidiariteitsbeginsel en het protestantse beginsel van soevereiniteit in eigen kring in de ideologische debatten binnen het CDA in het eerste decennium na de officiële fusie?

Het ideologische debat was onder andere een reactie op de maatschappelijke problematiek van de jaren tachtig. Een verstoorde balans tussen staat en maatschappelijke verbanden werd als voornaamste oorzaak aangedragen voor deze problematiek. In het Nederlandse politieke klimaat na de oorlog was het gewoonged geworden om problemen via een centralistisch staatsbestel op te lossen. Toen in de jaren zeventig de economische groei stagneerde werd echter duidelijk dat de staat niet langer de mogelijkheid had om alle taken die zij op zich had genomen, te vervullen. Dit inzicht werd in de Nederlandse politiek breed gedragen en zorgde voor een nieuwe politieke wind.

Men ging binnen het CDA, maar ook binnen andere partijen, op zoek naar een nieuwe vorm van politiek die een antwoord had op de problemen van de tijd. Het antwoord kwam in de vorm van beginselpolitiek met daarachter een coherent mens-, maatschappij- en staatsbeeld. De beginselen vervulden een verbindende functie binnen de partij en moesten zorgen voor een identiteit van het CDA. Zij moesten inspiratie vormen voor consistent en herkenbare politiek en beleid. Beleid, dat via beginselen geïdentificeerd kon worden als onderdeel van een groter coherente visie die het CDA voorstond, kreeg een vorm van legitimiteit. Andersom vormde de beginselen een leidraad voor het maken van beleid dat kon zorgen voor interne coherentie en externe herkenbaarheid. Kort gezegd zorgden beginselen in het algemeen voor een identiteit en legitimiteit en hadden hiermee meer functies dan Bosmans ze had toegedicht.

Het beeld dat achter de plannen van het CDA lag stelde dat de mens in de kern drager van verantwoordelijkheid was en dat dit hem in staat stelde zich te ontplooien. De samenleving moest daarom zo ingericht worden dat verantwoordelijkheid gespreid werd over burgers en de overheid slechts taken op zich nam die haar toekwam. Per sector, of zo per kring zoals Oostlander stelde in de termen van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, zou bepaald moeten worden of de overheid een taak had, waarbij gerechtigheid de norm voor haar handelen was. Waar de overheid geen taak had zou de samenleving haar verantwoordelijkheid moeten nemen. Om dit besef te doen herleven werd een beroep gedaan op (christelijke) organisaties.

De oude structuurbeginselen verschaften identiteit en legitimiteit door een verbinding met een grotere visie, net als de andere beginselen, maar ook door het CDA, haar visie en het gevoerde beleid in traditie van haar voorgangers te stellen. Omdat de oude structuurbeginselen niet gekoppeld werden aan de oorzaken van de crisis konden zij als antwoord dienen op de problemen van de jaren tachtig. Door aan te aansluiten op de traditie en daarmee continuïteit te vormen in politiek en beleid werd er ook legitimiteit en een identiteit gecreëerd. De traditie werd door middel van artikelen over de geschiedenis van de partij eerst nieuw leven in geblazen. Dit was volgens Van Iersel voornamelijk noodzakelijk bij katholieken, die volgens hem als pragmatisch te boek stonden.

Door hun aansluiting op de traditie onderscheidden de oude structuurbeginselen zich van de nieuwe. Hierbij moet opgemerkt worden dat, in de jaren tachtig, de oude structuurbeginselen niet voor kwamen in de rapporten en programma's van het CDA. Voor zover dit onderzoek heeft kunnen vaststellen bleef hun gebruik, in nationale context, beperkt tot redes en wetenschappelijke publicaties. Op het Europese niveau, in de verkiezingsprogramma's van de EVP, werd het subsidiariteit als doelmatigheidsbeginsel wel genoemd, maar dit valt gemakkelijk te verklaren aan de hand van de langere voorgeschiedenis van dit beginsel binnen de EEG.

De geschiedenis of traditie van de ideologie van het CDA zou voortkomen uit de mogelijkheid deze aan te passen aan de veranderende maatschappij. Hun streven om een continuïteit te vormen met de traditie en het verleden leidt hierbij tot een paradox. Er werd door het CDA gesteld op zoek te zijn naar een nieuwe antwoord op de crisis, maar men kwam terug met een pleidooi om gebruik te maken van de traditie. Een veel gehoorde en terugkerende klacht binnen het CDA, die deze paradox goed verwoordt, was dan ook: We hebben het antwoord op de problematiek al vele jaren in pacht, maar het wordt nooit in praktijk gebracht. Een extreem voorbeeld hiervan was Oostlander die stelde dat het dan al bijna honderd jaar oude beginsel van soevereiniteit in eigen kring actueler was dan ooit. Dit leek haaks te staan op de uitspraken over het aanpassingsvermogen van de christendemocratische ideologie aan tijd en plaats.

Interessant is ook dat er, in de geschiedenis van de fusiepartijen, actief gekozen werd voor een breuk met het verleden. Internationaal gebeurde dat na de oorlog en in Nederland in de jaren zestig. Het tot stand komen van het CDA zorgde daarentegen voor een zoektocht naar continuïteit met de partijen die ophielden te bestaan. Juist deze unieke partijpolitieke context van de fusie zou kunnen verklaren waarom de oude structuurbeginselen in het CDA van groter belang waren dan bij andere Europese christendemocratische partijen.

De partijpolitieke en vooral electorale overwegingen hadden naast de economische crisis de voornaamste invloed op de ontwikkeling van de ideologie van het CDA. Zo waren het de Tweede Kamerverkiezingen van 1982, 1986 en 1989 die invloed hadden op de gepubliceerde *CDV* artikelen en het gebruik van de beginselen. Ook in het debat over de vorm en inspiratiebron voor het antwoord van het CDA op de economische crisis waren er onderliggende electorale vraagstukken waarbij de typische christendemocratische balans tussen geloof en openheid van de partij een belangrijke rol speelde. Deze

electorale motieven komen tevens terug bij het zoeken naar continuïteit en aansluiting op traditie als onderscheidend element ten opzichte van de politieke tegenstanders van het CDA. Dit sluit aan bij Freedon die stelde dat de ideologie in de context van een politieke partij zich aanpast aan de noden van een partij.

Achter artikelen en rapporten schuilen auteurs waarvan Oostlander als belangrijkste werd aangemerkt door de literatuur. Uit het bronmateriaal kwam echter naar voren dat het niet slechts Oostlander was die een drijvende kracht vormde achter de beginselpolitiek. Zeker in de vroegere publicaties van de *CDV* was het vooral Klapwijk die pleitbezorger was van beginselpolitiek en een bijdrage leverde aan inzichten in haar functioneren. Halverwege de jaren tachtig zouden er steeds meer artikelen, geschreven door werknemers van het WI, een bijdrage leveren aan de uitwerking van deze vorm van politiek. Het waren in deze periode de artikelen van Klop die, naast die van Oostlander, belangrijk inzichten verschaften.

Dit onderzoek heeft ook dingen onbelicht gelaten. Een belangrijke factor is de invloed van het wetenschappelijke debat op de rest van de partij. Rapporten en verkiezingsprogramma's gaven hier een minimaal beeld van. Dit zou verder onderzocht kunnen worden aan de hand van notulen van vergaderingen van de verschillende CDA-fracties op alle bestuursniveaus. Daarnaast kan onderzoek naar partijcongressen een verdere verbreding van het zicht op de discussie binnen de partij bieden. De oude structuurbeginselen werden, zover dit onderzoek heeft kunnen vast stellen, tussen 1981-1990 niet genoemd in rapporten en programma's van het CDA. Een zoektocht naar het gebruik van de beginselen buiten wetenschappelijke partijbladen zou een eerste aanknopingspunt voor verder onderzoek kunnen vormen. Met de informatie uit deze bronnen zou er mogelijk ook een dieper inzicht verkregen kunnen worden op de doorwerking van de ideologie en de identiteit van het CDA binnen de niet-wetenschappelijke kringen van de partij. Daarnaast zou verder onderzoek de veel gehoorde klacht over politici die weinig of geen gebruik maakten van de in rapporten ontwikkelde visies kunnen toetsen door een vergelijking te maken met gemaakt beleid. Als laatste is er de aanspraak van Oostlander op de uniciteit van het gebruik van de oude structuurbeginselen ten opzichte van de rest van Europa. Mogelijk zou internationaal vergelijkend onderzoek met andere christendemocratische partijen binnen de EVP verdere interessant inzichten aan het licht brengen.

Eén ding is zeker. De ontwikkelingen in de maatschappij staan niet stil, nieuwe problemen zullen zich voor blijven doen en het CDA zal met nieuwe antwoorden moeten blijven komen, wil zij bestaansrecht verzekeren. Er zal, zolang de partij bestaat, voldoende stof zijn voor onderzoek naar ontwikkelingen in haar ideologie, haar omgang met traditie en de oude structuurbeginselen in hun nieuwe functie.

Literatuur

- Banning, Willem, Henk Woldering, *Hedendaagse sociale bewegingen* (13^e druk; Houten, 1998).
- Bornewasser, Johan, 'Denkbeelden over de christen-democratie in katholiek Nederland', *Trajecta* 3 (1994) 121-154.
- Bosmans, Jacques, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973', *Low Countries Historical Review* 101:1 (1986) 21-37.
- Conway, Martin, 'The age of Christian democracy: the frontiers of success and failure' in: Thomas Kselman en Joseph Buttigieg eds., *European Christian Democracies: Historical Legacies and Comparative Perspectives* (Notre Dame, 2003) 43-67.
- Freeden, Michael, 'Ideology and political theory', *Journal of political ideologies* 1 (2006) 3-22.
- Finnis, John, 'Subsidiarity's Roots and History: Some Observations', *American journal of jurisprudence* 61:1 (2016) 133-141.
- Heywood, Andrew, *Political Ideologies: An Introduction* (Basinstoke, 2012).
- Irving, Ronald, *The Christian Democratic Parties of Western Europe* (London, 1979).
- Kalivas, Statis, Kees van kersbergen, 'Christian Democracy', *Annu. Rev. Polit. Sci.* 13 (2010) 183-209.
- Ten Napel, Hans, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen, 1992).
- Ten Hooven, Marcel, 'Een machtspartij met idealen', in: Gerrit Voerman eds., *De conjunctuur van de macht: het christendemocratisch appel 1980-2010* (Amsterdam, 2011).
- Ten Hooven, Marcel, 'Profiel J.P. Balkenende deel 5:ideoloogtegen de verzorgingsstaat', *Vrij Nederland* 67:6 (2006).
- Van Wissen, Gerard, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* (Amsterdam, 1982).
- Verkuil, Dik, *Een positieve grondhouding: de geschiedenis van het CDA* (Den Haag, 1992).
- Voerman, Gerrit, 'Partijfusies in Nederland: Een verkennend seismologische onderzoek' in: Idem, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen 1991* (Groningen, 1991) 124-148.
- Warner, Caroline, *Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe* (Princeton, 2000).
- Zwart, Rutger, 'Gods wil in Nederland'. *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen, 1996) 15-16.

Bronnen

- Balkenende, Jan-Peter, 'Technologische vernieuwing en vermaatschappelijking', *Christen Democratische Verkenningen* 6/87 (1987) 223-232.
- Borstlap, Hans, 'De rol van de overheid', *Christen Democratische Verkenningen* 5/83 (1983) 220-240.
- Borstlap, Hans, 'Werkgelegenheid en gespreide verantwoordelijkheid', *Christen Democratische Verkenningen* 0/81 (1981) 39-50.
- CDA, *Uitzicht: Programma Tweede Kamerverkiezingen 1986* (Den Haag, 1986).
- CDA, *Program van uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl* (Den Haag, 1980).
- CDA commissie Politiek in perspectief, 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', *CD-Actueel* Extra editie (Den Haag, 1983) 32-48.
- CDA werkgroep Interne partijorganisatie, 'Appèl en weerklank', *CD-Actueel* Extra editie (1983) 1-31.
- Clerx, Johan, 'KVP en PvdA en het naoorlogse economische beleid', *Christen Democratische Verkenningen* 10/87 (1987) 409-420.
- De Groot, Gert, 'Is het appèl beantwoord?', *Christen Democratische Verkenningen* 7-8/86 (1986) 294-300.
- De Haan, Pieter, Wim Couwenberg, 'Moderne staatsleer en emancipatie van de mens', *Christen Democratische Verkenningen* 1/83 (1983) 39-49.
- Dölle, Alfons, 'De zieke staat en de noodzaak van een christendemocratische staatsleer', *Christendemocratische verkenningen* 4/83 (1983) 191-201.
- Lubbers, Ruud, 'Rechtsstaat en samenleving: Opnieuw een sociale kwestie', *Christen Democratische Verkenningen* 11/90 (1990) 445-455.
- Pieter de Haan, Wim Couwenberg, 'Moderne staatsleer en emancipatie van de mens', *Christen Democratische Verkenningen* 1/83 (1983) 39-49.
- Klapwijk, Jacob, 'Grondbeginselen van christendemocratische politiek', *Christen Democratische Verkenningen* 6/82 (1982) 316-324.
- Klop, Kees, 'Afslanken van de rijksoverheid', *Christen Democratische Verkenningen* 10/85 (1985) 459-466.
- Kees Klop, 'EG en het subsidiariteitsbeginsel', *Christen Democratische Verkenningen* 05/90 (1990) 235-242.
- Klop, Kees, 'Protestanten katholieken en de C', *Christen Democratische Verkenningen* 12/85 (1985) 590-591.
- Kolnaar, Ad, 'Economische orde en economische politiek of het ontheemde CDA', *Christen Democratische Verkenningen* 9/81 (1981) 445-452.
- Oostlander, Arie, 'Het CDA en de erfenis van de doorbraak', *Christen Democratische Verkenningen* 5/87 (1987) 214-219.
- Oostlander, Arie, 'Kuyper en de bruikbaarheid van de traditie', *Christen Democratische Verkenningen* 12/87 (1987) 538-542.
- Oostlander, Arie, 'Onbemind maakt onbekend: kerk en partij over ontwikkeling', *Christen Democratische Verkenningen* 6/87 (1987) 269-276.
- Postma, Andries, 'Het program van uitgangspunten van de CDU', *Christen Democratische Verkenningen* 9/81 (1981) 426-433.

Rijnvos, Kees, 'Liberalisme en de sociaaleconomische verhoudingen', *Christen Democratische Verkenningen* 12/82 (1982) 591-602.

Ruppert, Marinus, 'Over de rol van de staat', *Christen Democratische Verkenningen* 82/9 (1982) 432-445.

Van Hulst, Johan, 'Opzoek naar nieuwe vormen van verantwoordelijkheid', *Christen Democratische Verkenningen* 7-8/85 (1985) 328-332.

Joost van Iersel, CDA: Zelfbewustheid is de enige kans, *Christen Democratische Verkenningen* 9/83 (1983) 444-456.

Wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU, *Gespreide verantwoordelijkheid* (Den Haag, 1978).

Willemsma, Geertje, 'De roeping van de politiek', *Christen Democratische Verkenningen* 7-8/84 (1984) 392-395.

Woldring, Henk, 'De noodzaak van een politieke filosofie', *Christen Democratische Verkenningen* 6-7-90 (1990) 278-281.

Woldring, Henk, 'Vergruizing en de strijd om identiteit', *Christen Democratische Verkenningen* 2/90 (1990) 89-97.

Wust, Lau, 'Een nieuwe cultuur-politieke conceptie gevraagd', *Christen Democratische Verkenningen* 12/84 (1984) 590-591.